

Ὁ διάκονος ὡς πρόβλημα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*

Π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ

Τὸ εὔρος τοῦ παρόντος κειμένου εἶναι περιορισμένο¹. Τὸ καθήκον μας ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ συζητήσουμε λεπτομερῶς τὴν ἱστορία τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου στήν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ σύγχρονη κατάσταση καὶ τὰ προβλήματα πού αὐτὴ συνεπάγεται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ κατάσταση αὐτὴ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ σωστὰ καὶ νὰ ἀποτιμηθεῖ μόνο στήν ἱστορικὴ τῆς προοπτικὴ. Ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τοῦ διακόνου ἔχουν ὀλοφάνερα μεταβληθεῖ περισσότερες ἀπὸ μία φορές στὸ διάβα τῆς ἱστορίας. Ἐπομένως, ὁ Ὁρθόδοξος θεολόγος καθοδηγεῖται στήν ἔρευνά του ἀπὸ τὴν παράδοση, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ ἐπίμαχα ζητήματα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ὁ βαθμὸς τοῦ διακόνου ἀναγνωριζόταν ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς τριπλῆς δομῆς τῆς ἀποστολικῆς διακονίας (ministry)², ἂν καὶ καταλάμβανε μόνο τὴν τρίτη θέση. Εἶναι ἀρκετὰ παράδοξο τὸ ὅτι ἡ πραγματικὴ ἀπαρχὴ τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου ὡς θεσμοῦ παραμένει ἀκόμα ἀνοιχτό, καὶ μᾶλλον σκοτεινὸ, ζήτημα. Γενικὰ θε-

* Ἡ μετάφραση καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ κειμένου τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκυ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀγγλικὸ ἔγινε ἀπὸ τὸν π. Δημήτριο Μπαθρέλλο, Δρ. Θεολογίας, ἐφημέριο τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγίας Σοφίας, Νιτράφι Ἀττικῆς. Τὸ πρωτότυπο ἀγγλικὸ κείμενο δημοσιεύτηκε ὡς «The problem of Diaconate in the Orthodox Church» στὸ R. Nolan (ed) *The Diaconate Now*, (Washington, DC.: Corpus Books, 1968), σσ. 81-98.

1. Γιὰ τὸν σχολιασμὸ καὶ τὰ ἐπιλεγόμενα τοῦ κειμένου μὲ βοήθησαν μὲ σχόλια, παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις τοὺς οἱ π. Εὐάγγελος Γκανᾶς, π. Ἀντώνιος Πινακούλας, π. Μιχαὴλ Zheltov καὶ Θανάσης Παπαθανασίου, ἐνῶ ὁ Χρῆστος Μακρόπουλος διάβασε μὲ προσοχὴ τὴ μετάφραση καὶ ἔκανε ἐξαιρετικὲς μεταφραστικὲς ὑποδείξεις πού συνέβαλαν στὴ βελτίωσή της. Τοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἐπισημαίνω ὅτι ὅποισδήποτε ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίες παραμένουν ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο σ' ἐμένα (Σ.τ.Μ.).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Φλωρόφσκυ ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο 'ministry' καὶ ὄχι τὸν ὄρο 'priesthood' (=ἱερωσύνη), διότι, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, κατ' οὐσίαν ἀρνεῖται ὅτι ὁ διάκονος ἔχει ἱερωσύνη (Σ.τ.Μ.).

ωρείται ότι ο βαθμός του διακόνου μπορεί να αναχθεί στο διορισμό των Έπτὰ από τους αποστόλους, ο οποίος περιγράφεται στο Έκτο κεφάλαιο του βιβλίου των *Πράξεων*, παρόλο που η όνομασία “διάκονοι” δεν άπαντᾶ στο κείμενο. Αὐτὴ ἦταν ἡ συνήθης ἔρμηνεία στὴ Δύση ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου.

Στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ὡστόσο, ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ. Ὁ Ὀρθόδοξος θεολόγος εἶναι ὑποχρεωμένος στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ λάβει ὑπόψη του ἐκείνη τὴ σεβαστὴ ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς ὁποίας ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Ὁ Χρυσόστομος ὑπῆρξε ἀθροιστικὸς ἐκφραστὴς καὶ μάρτυρας. Ἀναφερόμενος στὴν ἐκλογή των Ἐπτὰ στὶς ὁμιλίες του στὸ βιβλίον των *Πράξεων*, ὁ Χρυσόστομος ἐμφατικὰ καὶ ἐπίσημα ἀρνεῖται ὅτι οἱ Ἐπτὰ “χειροτονήθηκαν” ὡς διάκονοι, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχαν διακριτοὶ βαθμοὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱερωσύνης: δὲν ὑπῆρχαν ἐπίσκοποι, οὔτε πρεσβύτεροι, οὔτε διάκονοι. Σύμφωνα μὲ τὸν Χρυσόστομο, οἱ Ἐπτὰ διορίστηκαν γιὰ ἓνα περιστασιακὸ καὶ συγκεκριμένο καθῆκον, δηλαδὴ τὴ “διακονία των τραπεζῶν” (*Εἰς τὰς Πράξεις των Ἀποστόλων*, Ὁμ. XIV, PG 60, 116). Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ ἀντανανκλοῦσε ἀπλῶς τὴν πραγματικότητά τῆς ἐποχῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Χρυσόστομου, ὅταν οἱ διάκονοι εἶχαν καταστῆ, ἰδίως στὴν Ἀνατολή, λειτουργικὸς θεσμός. Ὡστόσο, ὁ Χρυσόστομος μὲ κανένα τρόπο δὲν εἶχε τὴ διάθεση νὰ μειώσει τὴ σημασία τῆς διακονίας*³ τῆς φιλανθρωπίας στὴν Ἐκκλησία· στὴν πραγματικότητα ἡ κοινωνικὴ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας ἦταν μία ἀπὸ τὶς βασικὲς του φροντίδες. Ἀπλῶς ἐπέμενε ὅτι ὁ βαθμὸς τοῦ διακόνου θεσπίστηκε στὴν Ἐκκλησία γιὰ διαφορετικὰ καθήκοντα καὶ μὲ διαφορετικὸ σκοπὸ.

Ὅτι καὶ νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὴν ἔρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Χρυσόστομος, ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ ἐγκρίθηκε ἐπίσημα ἀπὸ τὴν ἐν Τρούλλῳ σύνοδο (692) μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὴ μαρτυρία τοῦ Χρυσόστομου. Ἐτέθη τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἦταν ἐπιτρεπτὸ νὰ ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπὸ ἑπτὰ διάκονοι σὲ μία συγκεκριμένη τοπικὴ Ἐκκλησία. Ἡ τοπικὴ σύνοδος τῆς Νεοκαισαρείας (c. 315) εἶχε ὀρίσει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται τὸ πρότυπο των Ἐπτὰ, μὲ ἀναφορὰ στὶς *Πράξεις* (κανόνας 15). Ἡ ἐν Τρούλλῳ σύνοδος, ἀφοῦ στάθμισε τὸ ὅλο ζήτημα, καὶ μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὴ μαρτυρία τοῦ Χρυσόστομου, ἀντέστρεψε τὸν κανόνα, μιᾶς καὶ

3. Οἱ λέξεις ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἀστερίσκο (*) ἀπαντοῦν στὸ πρωτότυπο κείμενο στὰ Ἑλληνικά μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες. Διπλὸ ἀστερίσκο τοποθετοῦμε ὅταν τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ κάποια φράση (Σ.τ.Μ.).

δὲν ὑπῆρχε ἔγκυρος λόγος γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διακόνων. Πράγματι, δὲν ὑπῆρχε αὐτίσιση ἢ σύνδεση μεταξὺ τῆς ‘λειτουργικῆς διακονίας’, τῶν ‘τοῖς μυστηρίοις διακονουμένων ἀνδρῶν’⁴, καὶ τῆς διακονίας* τῶν Ἐπτά, ἢ ὁποία περιοριζόταν μόνο στὴ ‘διακονία τῶν τραπεζῶν’⁵. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ‘διακονία’, ἔκτακτη καὶ περιστασιακὴ, πρέπει νὰ παραμείνει ‘τύπος φιλανθρωπίας καὶ σπουδῆς’⁶ (κανόνας 16). Ἡ ὀξεῖα διάκριση ἀνάμεσα στὴν ‘ἱερουργίας διακονία’⁷ καὶ στὴν ‘οἰκονομία τῶν τροφῶν’⁸ κατέστη κοινὸς τύπος τῆς βυζαντινῆς κανονικῆς σκέψης⁷ καὶ ἔχει γίνε ἀποδεκτὴ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ἀπὸ πολλοὺς ἀξιόλογους ἐπιστήμονες στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία, τόσο ἐρμηνευτὲς ὅσο καὶ κανονολόγους⁸.

Ἡ τάξι τῶν διακόνων πάντοτε ἐθεωρεῖτο στὴν καθολικὴ παράδοση ὡς ὑποδεέστερο καὶ ἐπικουρικὸ λειτουργημὰ στὴν ὅλη δομὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακονίας. Στὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας οἱ διάκονοι περιγράφονται συνήθως ὡς ‘ὑπηρέτες’ ἢ ‘ἀκόλουθοι’ τοῦ ἐπισκόπου: ‘τοῦ μὲν ἐπισκόπου ὑπηρεταὶ εἰσὶν’⁹, σύμφωνα μὲ τὴ φράση τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (πρώτη Σύνοδος τῆς Νίκαιας, 325 μ.Χ., κανόνας 18). Συνιστοῦσαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τὴ συνουσία τῶν συνεργατῶν, κατὰ κάποιον τρόπο, τοῦ ἐπισκόπου, καὶ μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ τοὺς ἀνατίθενταν διάφορα καθήκοντα, πρωτίστως στὸ πεδίο τῆς ποιμαντικῆς διαχείρισης καὶ διακονίας τῶν ἀπόρων. Ὁ ἴδιος ὁ ὅρος ‘διακονία’* φαίνεται νὰ σήμαινε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ιδιαίτερο εἶδος διακονίας. Οἱ διάκονοι στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία εἶχαν εὐρὴ πεδίο καθηκόντων, ἀλλὰ περιορισμένες καὶ ἐξηρημένες ἀρμοδιότητες. Ἐνεργοῦσαν μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση καὶ ὑπὸ τὴν διαταγὴς τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρουν ὅλα τὰ ζητήματα σ’ ἐκεῖνον γιὰ νὰ ἀποφασίσαι. Δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ κάνουν τίποτε χωρὶς τὴ

4. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν 16^ο κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Σ.τ.Μ.).

5. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν 16^ο κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Σ.τ.Μ.).

6. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν 16^ο κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Σ.τ.Μ.).

7. Βλ. τὰ σχόλια στὴν ἐν Τρούλλῳ σύνοδο τοῦ Ζωναρά, τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ τοῦ Ἀριστηνοῦ, στὸ ΡΑΛΛΗ Γ.Α. - ΠΟΤΛΗ Μ., *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Τερῶν Κανόνων*, II (Ἀθήνα: Γρηγόρη, 1852), σσ. 340-343.

8. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸν ἐκλιπόντα Καθηγητὴ Νικόλαο Gloubokovsky, διάσημο μελετητὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῶν Πατέρων, καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσης ἐκλιπόντα Καθηγητὴ Ἀλέξανδρο Almazon, διακεκριμένο κανονολόγο καὶ λειτουργιολόγο. Βλέπε τὴς δηλώσεις τους στὸ *Zhournaly i Protokoly Predsobornago Prisetstviya* (Ἡμερολόγια καὶ Πρακτικὰ τῆς Προσυνεδικῆς Ἐπιτροπῆς) (St. Petersburg, 1907), III, 220, 223.

γνώση και τὴν ἔγκρισή του, ‘ἐν κρυπτῷ’. Ὡς ἐκπρόσωποι καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐπισκόπου, ἐνεργώντας ἐκ μέρους του καὶ ἀντ’ αὐτοῦ, εἶχαν σημαίνουσα καὶ διακεκριμένη θέση στὴ ζωὴ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Συνεπῶς, ἐνίοτε χαρακτηρίζονταν ὄχι μόνο ὡς ‘ὑπηρέτες’ τοῦ ἐπισκόπου ἀλλὰ ἐπίσης ὡς ‘ἀπόστολοι καὶ προφήτες’ του, ὡς ‘τὸ αὐτὸ καὶ τὸ μάτι, τὸ στόμα, ἡ καρδιά, καὶ ἡ ψυχὴ’ του (Ἐπιστολικὲς Διαταγές, Π, κεφ. 30, 31, 32, 43).

Μαζὶ μ’ αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία*, οἱ διάκονοι εἶχαν ἀπὸ τοὺς πρώιμους χρόνους τὸ δικό τους διακριτὸ ρόλο στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καὶ περιγράφονταν ἐπίσης ὡς ‘διάκονοι τῶν μυστηρίων τοῦ Χριστοῦ’ (Ἅγιος Ἰγνάτιος, Πρὸς Τραλλιανούς, 2)⁹. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐπιστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου, οἱ διάκονοι χειροτονούνταν μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου, ὄχι *in sacerdotio, sed in ministerio episcopi*¹⁰, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ πρεσβύτεροι, δηλαδή οἱ ἱερεῖς, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ συμμετάσχουν στὴν τελετὴ τῆς χειροτονίας, μιᾶς καὶ οἱ διάκονοι δὲν ἦταν σύμβουλοι* τους καὶ δὲν μετεῖχαν σ’ ἐκεῖνο τὸ πνεῦμα τῆς συμβουλῆς ποὺ κατεῖχαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ ‘κληρικοί’: *non est enim [diaconus] particeps consilii in clero*¹¹ (στὸ ἴδιο, 9). Αὐτὴ ἡ ὀξεία διάκριση μεταξὺ *sacerdotium* (κοινοῦ στοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς ἱερεῖς) καὶ *ministerium* ἢ ὑπηρεσία*, εἶναι ἐξόχως σημαντικὴ. Γιὰ νὰ κυριολεκτήσουμε, σύμφωνα μὲ τὴν Ἐπιστολικὴ Παράδοση, οἱ διάκονοι δὲν ἀνήκαν καθόλου στὸν κληρο*¹². Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐξέχουσα θέση ποὺ στὴν πραγματικότητα κατεῖχαν στὸ πρακτικὸ πεδίο δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ προκαλέσει καὶ νὰ ἐνθαρρύνει αἰσθήματα φιλοδοξίας καὶ ὑπερηφάνειας. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς συνόδου τῆς Νίκαιας, εἶχε χρειαστεῖ νὰ τοὺς ἀνακαλέσουν στὴ θέση ποὺ τοὺς ἀρμόζει, ‘τοῖς ἰδίοις μέτροις*’¹³, καὶ νὰ τοὺς ὑπενθυμίσουν ὅτι ἡ τάξις τους ἦταν κατώτερη ἀπὸ ἐκεί-

9. Ἡ ἐν λόγῳ φράση τοῦ Ἰγνατίου εἶναι “διακόνους ὄντας μυστηρίων Ἰησοῦ Χριστοῦ” (Σ.τ.Μ.).

10. Δηλαδή ὄχι “στὴν ἱερωσύνη ἀλλὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπισκόπου” (Σ.τ.Μ.).

11. Δηλαδή “διότι [ὁ διάκονος] δὲν εἶναι μέτοχος τοῦ συμβουλίου τοῦ κλήρου” (Σ.τ.Μ.).

12. DIX GREGORY (ἐκδ.), *The Treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome* (London, 1937), σσ. 15-18· HANSENS JEAN MICHEL, S.J., *La Liturgie d’ Hippolyte* (Orientalia Christiana Analecta, 155), (Rome, 1959), σσ. 122 καὶ ἐπόμενη, 166 καὶ ἐπόμενη, 401 καὶ ἐπόμενες· BOTTE DOM BERNARD, O.S.B., *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte, Essai de Reconstruction* (Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen (Münster/W.), Hf. 39, σ. 23 καὶ ἐπόμενες καὶ passim· COLSON JEAN, *La fonction diaconale aux origines de l’ Église* (1960), σσ. 97-104.

13. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν 18^ο κανόνα τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Σ.τ.Μ.).

νη τῶν πρεσβυτέρων (‘τῶν πρεσβυτέρων ἐλάπτους’**) ¹⁴, μιᾶς καὶ δὲν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ ‘ὑπηρέτες τοῦ ἐπισκόπου’ (κανόνας 18, πὺν παρατέθηκε ἀνωτέρω). Ἡ ἔντασις, ὡστόσο, διατηρήθηκε καὶ ἡ ἐν Τρούλλῳ σύνοδος ἀναγκάστηκε νὰ καταπιασθεῖ μὲ τὸ ἴδιο πρόβλημα γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Οἱ διάκονοι, ἀκόμη καὶ σ’ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἐνίοτε διορίζονταν σὲ ὀρισμένες διοικητικές θέσεις (“ὄφφικια ἐκκλησιαστικὰ ἔχοντες”**) καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τοὺς ἀπονεμόταν “τιμὴ” (“ἀξίωμα”). Ἐτείναν ἐπομένως νὰ ἀποκοτῶν προβάδισμα ἔναντι τῶν πρεσβυτέρων. Ἡ σύνοδος ἀπέρριψε ὅλες αὐτὲς τὶς ἀξιώσεις ὡς ἀσύδοτες καὶ ἀλαζονικὲς (κανόνας 7).

Αὐτὸ πὺν εἶναι κρίσιμο καὶ οὐσιαστικὸ σ’ αὐτὸν τὸν κανόνα εἶναι ὀλοφάνερα ἡ σαφὴς διάκρισις ἀνάμεσα στὴν “τάξι” (τὸν βαθμὸ τῆς ἱερωσύνης) καὶ στὸ “ἀξίωμα” (ὄφφικιο). Ὁ κανόνας ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ διορισμὸς σὲ διοικητικὰ καθήκοντα ἢ ἀποστολὲς δὲν μεταβάλλει τὴ θέση στὴν ἱεραρχία αὐτῶν πὺν διορίζονται, παρὰ τὸ ἀξίωμα* πὺν ἕνας τέτοιος διορισμὸς μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει. Τώρα, τὸ ἐρώτημα πὺν ἀμέσως ἀνακύπτει εἶναι: ἦταν “ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἐπισκόπου” ἀπλῶς ἕνα ἀξίωμα (ὄφφικιο), δηλαδὴ κάποια “ἀποστολή”, ἕνα ἀνατεθειμένο καθήκον; Καὶ ποιά ἀκριβῶς ἦταν ἡ σχέση μιᾶς τέτοιας “ἀποστολῆς” ἢ καθήκοντος μὲ τὴν “τάξι”; Οἱ ἀρχαῖες τελετὲς τῆς χειροτονίας εἶναι μᾶλλον ἀσαφεῖς ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ. Δὲν προσδιορίζουν τὸ χάρισμα* πὺν μεταδίδει ἡ χειροτονία στὸ διάκονο, οὔτε ὀρίζουν τὶς λειτουργίες γιὰ τὶς ὀποῖες ὁ διάκονος χειροτονεῖται. Ὡστόσο ὁ ὑποδεέστερος καὶ ἐπικουρικὸς χαρακτήρας τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου δηλώνεται καθαρά. Ἡ μόνη ἔνδειξις ἐδῶ εἶναι, ἐνδεχομένως, ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἅγιο Στέφανο, ἡ ὀποία ἀπαντᾶ στὴν τελετὴ πὺν περιγράφεται στὸ ὀγδοο βιβλίον τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν: “καὶ πλησον αὐτὸν Πνεύματος ἁγίου καὶ δυνάμεως, ὡς ἔπλησας Στέφανον τὸν μάρτυρα καὶ μιμητὴν τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ σου” (κεφ. 18). Αὐτὴ ἡ πρότασις διατηρήθηκε στὴ μεταγενέστερη βυζαντινὴ τελετὴ πὺν εἶναι ἀκόμη ἐν χρήσει. Εἶναι σημαντικὸ, ὡστόσο, ὅτι ἐδῶ ἀναφέρεται μόνο ὁ Ἅγιος Στέφανος, καὶ μάλιστα ὡς μάρτυρας καὶ μέτοχος τοῦ πάθους καὶ ὄχι ὡς “διάκονος”. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀναλογία, μὲ ἔμφασις στὸν χαρισματικὸ χαρακτήρα τῆς διακονίας. Στὸ διάβα τοῦ χρόνου τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ καθήκοντα πὺν ἀρχικὰ συνιστοῦσαν τὴν ὑπηρεσία τῶν διακόνων μεταφέρθηκαν ἢ ἀνατέθηκαν ἐκ νέου σὲ ἄλλους. Πράγματι, ἡ ποιμαντικὴ φροντίδα, γενικά, καὶ ἡ φροντίδα τῶν φτωχῶν καὶ τῶν ἀπόρων εἰδικότε-

14. Ἡ φράσις προέρχεται ἀπὸ τὸν 18^ο κανόνα τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Σ.τ.Μ.).

ρα, μπορούσε να έξασκηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους μὲ πολλαπλοὺς τρόπους καὶ διάφορα μέσα. Ἐπιπλέον, ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἀμοιβαία διακονία ἀποτελοῦσε πρόδηλο καθήκον ὄλων τῶν πιστῶν καὶ ὅλης τῆς κοινότητος.

Ἀπὸ τὰ διάφορα καθήκοντα ποὺ χαρακτηρίζαν τὴν ὑπηρεσία τῶν διακόνων στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, μόνο ἡ λειτουργικὴ τους διακονία, μὲ ιδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, ἔχει διατηρηθεῖ ὡς τὸ διακριτὸ καὶ κατάλληλο γι' αὐτοὺς καθήκον. Ὑπὸ μία ἔννοια, αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἐμφανῆ ἀλλαγὴ, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἀνακριβὲς νὰ τὴν περιγράψουμε ὡς ἀτροφία ἢ παρακμὴ τοῦ διακονικοῦ βαθμοῦ. Στὴν πραγματικότητα σήμαινε μία εὐρεῖα ἀναδιοργάνωση τῆς διακονίας* τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης συνεπαγόταν μία νέα ἐρμηνεία τῆς φύσης τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου ποὺ παρέμενε εὐθυγραμμισμένη μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση, ἀλλὰ ἐμπεριείχε μία ὀξύτερη διάκριση μεταξὺ τῆς “τάξης” (τοῦ βαθμοῦ τῆς ἱερωσύνης) καὶ τῶν διαφόρων “ὄφρικίων” ἢ ἀνατεθειμένων καθηκόντων. Στὴν πραγματικότητα, ὁ λειτουργικὸς ρόλος τῶν διακόνων γινόταν ὅλο καὶ περισσότερο ἐμφανὴς ἀκριβῶς τὸν τέταρτο αἰῶνα, κατὰ τὴν περίοδο τῆς σταθεροποίησης καὶ ἐνοποίησης τῶν τελετουργιῶν. Οἱ διάκονοι χειροτονοῦνταν γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὸ λειτούργημα τῶν “λειτουργικῶν ὑπηρετῶν” (τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἱερέων)¹⁵. Αὐτὸ ἦταν τὸ βασικὸ καὶ πρῶτιστο λειτούργημά τους καὶ αὐτὸ καθόριζε τὴ θέση καὶ τὴ διακονία τους στὴν Ἐκκλησία.

Στὴ σύγχρονη τελετὴ τῆς χειροτονίας τοῦ διακόνου δηλώνεται μὲ σαφήνεια ὁ ἐπικουρικὸς χαρακτήρας του. Ἡ χειροτονία λαμβάνει χώρα κατὰ τὴ λειτουργία μετὰ τὴν ἀναφορὰ*, δηλαδή μετὰ τὸν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων· καὶ αὐτὸ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ φανερώσει ὅτι οἱ διάκονοι δὲν λαμβάνουν μὲ κανένα τρόπο ἐνεργὸ μέρος στὸν καθαγιασμό, παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ὅλη λατρεύουσα κοινότητα ἐπίσης ἀναμένεται καὶ προσκαλεῖται νὰ λάβει μέρος στὴν προσευχὴ καὶ νὰ συμμετάσχει μ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὴ λειτουργία. Ἀντιθέτως, ἡ χειροτονία στὴν ἱερωσύνη λαμβάνει χώρα πρὶν ἀπὸ τὸν καθαγιασμό, ἀκριβῶς στὴν ἀρχὴ τῆς μυστηριακῆς τελετῆς, οὕτως ὥστε ὁ ἱερέας ποὺ μόλις χειροτονήθηκε νὰ εἶναι ἀμέσως σὲ θέση νὰ λάβει μέρος μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς συμπρεσβυτέρους του στὴν ἱερατικὴ πράξη τοῦ καθαγιασμοῦ. Αὐτὲς οἱ δύο μορφὲς χειροτονίας ἀποτελοῦν ἓνα νέο τρόπο ἔκφρασης τῆς παραδοσιακῆς διάκρισης: οἱ διάκονοι χειροτονοῦνται *in ministerio*, ἐνῶ οἱ ἱερεῖς χειροτονοῦνται *in sacerdotio*. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς τελετῆς τῆς χειροτονίας, ὁ νέ-

15. Τὰ πλάγια γράμματα στὸ κείμενο ἀνήκουν πάντοτε στὸν συγγραφέα (Σ.τ.Μ.).

ος διάκονος λαμβάνει από τον επίσκοπο ένα ριπίδιο*¹⁶ (λατινιστί *flabellum*), ένα είδος βεντάλιας, με το οποίο καλείται να “προστατεύει” τὰ Μυστήρια (άρχικα από μύγες και έντομα). Τώρα αυτό δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από συμβολική χειρονομία, εκφράζει όμως καθαρά το βοηθητικό ρόλο των διακόνων στη λειτουργία της Ἐκκλησίας. Στους μοντέρνους χρόνους τὰ ριπίδια* κατασκευάζονται στο σχῆμα των Χερουβείμ (και γι’ αυτό ονομάζονται έξαπτέρυγα*) για να προτείνουν μία αναλογία ανάμεσα στους αγγέλους και στους διακόνους, μᾶς και οἱ ἄγγελοι επίσης δεν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά “πνεύματα πού διακονοῦν”. Σύμφωνα με τὰ ισχύοντα σήμερα, ἡ χειροτονία στον βαθμό του διακόνου μπορεί να λάβει χώρα και κατά τὴν Λειτουργία των Προηγιασμένων Δώρων, ἡ οποία δεν αποτελεί μυστηριακή ἀκολουθία με τὴν κυριολεκτική σημασία του ὄρου, ἀλλὰ ἀπλῶς εἰδικὴ παραλλαγή του Ἑσπερινού με τὴν πρόσθετη τελετὴ τῆς μετάδοσης τῆς Θείας Κοινωνίας ἀπὸ τὰ προηγιασμένα Τίμια Δῶρα. Ἐν συντομία, οἱ διάκονοι δεν ἀναμένεται, οὔτε ἐπιτρέπεται να ἐνεργήσουν διαφορετικά παρά μόνο ὡς βοηθοὶ του ἱερουργουῦντος ἱερέως ἢ ἐπισκόπου. Δεν εἶναι τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ βοηθοί.

Στὴ λατρεία τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ λειτουργικὸς ρόλος του διακόνου εἶναι ἐμφανῆς και ἐντυπωσιακός. Δυτικὸι λειτουργιολόγοι συνήθως τὸν θεωροῦν ὡς διακριτικὸ και χαρακτηριστικὸ γνώρισμα αὐτῆς τῆς λατρείας¹⁷. Γενικά, ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ὀρθή· ὡστόσο, ἐὰν ἡ βοήθεια ἢ ἡ συμμετοχὴ του διακόνου στὴ θεία λατρεία εἶναι φυσιολογική, κανονική, και ἐπιθυμητή, δεν εἶναι ὁμως ἀπαραίτητη ἢ ὑποχρεωτική, ἀφοῦ ἀποτελεῖ ἐπικουρική και ἐξηρημένη λειτουργία. Ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρει ὁ διάκονος ἀνήκει, κατὰ κάποιον τρόπο, στο *plene esse* τῆς λειτουργικῆς τελετῆς, ἀνήκει δηλαδή μᾶλλον στὴν λειτουργικὴ πληρότητα και τελειότητα παρά στο ἴδιο τὸ εἶναι (*esse*) τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν πραγματικότητα, σήμερα δεν ὑπάρχουν καθόλου διάκονοι στὴν

16. Ἡ πρακτικὴ τῆς ἐπίδοσης του ριπιδίου προβλέπεται στὴν τελετὴ, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται ἤδη στο εὐχολόγιο του Goar (GOAR JACOBUS, *Evchologion sive Rituale Graecorum* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960), σ. 209), καθὼς επίσης και στο ἐν χρήσει *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήνα: Ἀστήρ, 1986), σ. 162. Ἡ παράδοση αὐτὴ διατηρεῖται μέχρι σήμερα στὴν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας. Εὐχαριστῶ τὸν π. Μιχαὴλ Zheltov γιὰ τίς σχετικὲς πληροφορίες (Σ.τ.Μ.).

17. Γιὰ παράδειγμα, BAUMSTARK ANTON, *Die Messe im Morgenland* (Kempten und München, 1906), σσ. 12 και ἐπόμενες· “Vom geschichtlichen Werden der Liturgie”, στο *Ecclesia Orans*, 10 (Freiburg/Br., 1923), σσ. 97 και ἐπόμενες.

πλειοψηφία τῶν Ὁρθοδόξων κοινοτήτων. Αυτό μπορεί νά ἀποτελεῖ ἔνδειξη κρίσης ἢ παρακμῆς, ἀλλά θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη στά σοβαρά καί νά κατανοηθεῖ σωστά. Εἶναι σημαντικό ὅτι ἤδη ἀπό τόν 14^ο αἰῶνα ὁ μέγας βυζαντινός ἐρμηνευτής τῶν λειτουργικῶν τελετῶν, Νικόλαος Καβάσιλας, ἦταν μᾶλλον ὀλιγόλογος ἀναφορικά μέ τὸ λειτουργημα τῶν διακόνων.

Ἄς στραφοῦμε τώρα στήν ἀνάλυση τῆς ἴδιας τῆς τελετῆς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁ διάκονος εἶναι κήρυκας*, ἕνα εἶδος λειτουργικοῦ προάγγελου ἢ “τελάλη”. Ὁ ἴδιος ὁ ὅρος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τόν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καί ἀπό τόν Θεόδωρο Μουσουεσιάς¹⁸. Ὁ διάκονος ἀναγγέλλει τὴν ἔναρξη τῆς ἀκολουθίας καί προσκαλεῖ τὸν ἱερέα πὺ προΐσταται νά δώσει τὴν ἔναρκτήρια εὐλογία ἢ ἐπίκληση (“καιρὸς τοῦ ποιῆσαι τῷ Κυρίῳ”**), ἐνῶ ὁ ἴδιος λαμβάνει τὴν γὰ τὴν ἔναρξη. Ὁ διάκονος παροτρύνει τὴν κοινότητα νά μετάσχει στήν προσευχή, καί σὲ ὀρισμένα σημεῖα κεντρίζει τὴν προσοχή της: “ὀρθοί*, προσχωμεν*”, ἄς σταθοῦμε ὄρθιοι, ἄς προσέξουμε. Ἀποτελεῖ καθῆκον καί προνόμιό του νά καλεῖ τὰ μέλη τῆς κοινότητος, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναφορά*, νά ἀποδεχθοῦν καί νά “ἀγαπήσουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο”, καθὼς καί νά εἰσαγάγει τὴν ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου. Ἀποτελεῖ ἐπίσης προνόμιό του νά καλεῖ τὸν λειτουργὸ νά προχωρήσει στὸν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων. Εἶναι καθῆκον του νά προσκαλεῖ αὐτοὺς πὺ θά κοινωνήσουν, νά πλησιάσουν καί νά λάβουν τὴ θεία κοινωνία ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λειτουργοῦντος ἱερέως ἢ ἐπισκόπου. Φαίνεται ὅτι στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ἐπιτρεπόταν στοὺς διακόνους, ἢ ἀκόμη καί τοὺς ἀντίθετο, νά μεταδίδουν οἱ ἴδιοι τὴ θεία κοινωνία, μόνο βέβαια στοὺς λαϊκοὺς, κάτι πὺ συμβαίνει κάποιες φορὲς καί σήμερα, κυρίως στήν Ἑλληνική Ἐκκλησία, παρόλο πὺ γενικὰ ἡ συγκεκριμένη ἀνάθεση θεωρεῖται στὶς μέρες μας μᾶλλον καταχρηστική. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ διάκονος ἐμφανίζεται ὡς ὁ φύλακας τῆς λειτουργικῆς τάξης. Ὁ ρόλος τοῦ κήρυκα εἶναι, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση καί τὸν σκοπὸ του, ἐμφανῆς, ἀλλὰ καί προφανῶς βοηθητικὸς καί δευτερεύων. Τὰ ἀναγνώσματα στὴ λειτουργία κατὰ κανόνα τὰ διαβάζουν οἱ διάκονοι, παρόλο πὺ ἡ ἐπιστολὴ διαβάζεται συνήθως ἀπὸ ἕναν ἀναγνώστη*, ἢ ἀκόμα καί ἀπὸ ἕνα λαϊκό, καί τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι σὲ παλαιότερους χρόνους ἀποτελοῦσε προνόμιό τοῦ ἀναγνώστη* νά διαβάζει ὅλα τὰ ἀναγνώσματα. Πρὶν ἀπὸ τὴν

18. Τὰ σχετικὰ κείμενα ἔχουν συγκεντρωθεῖ καί μελετηθεῖ σὲ ἕνα πρόσφατο βιβλίό ἀπὸ τοὺς SALAVILLE S. καί NOWACK G., *Le role du diacre dans la Liturgie Orientale* (Paris-Athens, 1962, “Archives de l’Orient Chretien”, 3), σσ. 34-43.

ανάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ διάκονος ζητᾷ μὲ ἕναν, μᾶλλον ἐπίσημο, τρόπο τὴν εὐλογία τοῦ λειτουργοῦντος ἱερέως.

Ἡ πιὸ σημαντικὴ λειτουργία τοῦ διακόνου κατὰ τὴ θεία λατρεία εἶναι, ἀναμφίβολα, ἡ ἀπαγγελία τῶν ἔκτενῶν, ἡ ὁποία ἀνήκει, κατὰ κάποιον τρόπο, κανονικὰ σ' ἐκεῖνον. Οἱ ἔκτενεῖς, ὡστόσο, μποροῦν νὰ ἐκφωνηθοῦν μόνο στὸ πλαίσιο τῆς κανονικῆς δημόσιας λατρείας, τῆς ὁποίας προΐσταται ἱερέας (ἢ ἐπίσκοπος)· ἐκτός τοῦ πλαισίου αὐτοῦ δὲν μποροῦν σὲ καμία περίπτωση νὰ ἐκφωνηθοῦν. Ἡ διακονία τοῦ διακόνου εἶναι στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐξαρτημένη διακονία. Δὲν εἶναι ἀκριβὲς νὰ περιγράψουμε τὴν ἔκτενὴ ὡς διάλογο, διότι δὲν ὑπάρχουν ἀποκρίσεις ἢ ἀπαντήσεις. Οὔτε εἶναι ἀκριβὲς τὸ νὰ περιγράψουμε τὸ διάκονο ὡς ἡγέτη τῆς κοινότητος, ἢ ὡς μεσίτη ἀνάμεσα στὸν ἱερέα καὶ στὴν κοινότητα, ὅπως γίνεται συχνά, ἰδίως ἀπὸ δυτικούς μελετητές¹⁹. Στὴν πραγματικότητα ὁ διάκονος δὲν ἀπαγγέλλει προσευχὲς –δηλαδὴ τὶς ἔκτενεῖς– ἐκ μέρους τῆς κοινότητος· ἀπλῶς καὶ μόνο τὴν προσκαλεῖ νὰ προσευχηθεῖ. Ἡ φράση “τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν” ἀποτελεῖ ἀπλῶς πρόσκληση, ὄχι ἀκόμα τὴν ἴδια τὴν προσευχή. Μὲ τὰ λόγια ἐνὸς τόσο ἱκανοῦ μελετητῆ τῆς ἀνατολικῆς λατρείας, ὅπως ὁ Jean Michel Hanssens, “τόσο ὁ λειτουργὸς ὅσο καὶ ὁ λαὸς προσεύχονται μαζὶ κατὰ τὶς ἔκτενεῖς, ἂν καὶ μὲ πολλὰς διαφορετικὰς μορφάς”, καὶ οἱ προτάσεις τῆς ἔκτενεῖς πού ἀπαγγέλλονται ἀπὸ τὸν διάκονο “εἶναι μᾶλλον προτροπὲς πού ἀπευθύνονται πρὸς τὸ λαὸ παρὰ προσευχὲς πού ἀπευθύνονται στὸ Θεό”²⁰. Πράγματι, τὸ “νὰ προσκαλεῖς” δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ “νὰ ἡγεῖσαι”.

Κάθε ἔκτενης πρέπει νὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ μία δοξολογία ἀπὸ τὸν ἱερέα, πού εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ ἀληθινὸς καὶ ὁ μόνος ἡγέτης τῆς κοινότητος. Πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παραθέσουμε τὰ σχόλια τοῦ Καβάσιλα: “προτρέπεται δὲ ἐξαοχῆς ὁ ἱερεὺς τὸν λαὸν εἰς τὴν εὐχὴν τεταγμένος, καὶ διὰ τοῦτο τοῦ λαοῦ προβεβλημένος αὐτός· ἀλλ' ὁ μὲν ὡς πρεσβευτὴς αὐτῶν καὶ μεσίτης²¹ ... Μετὰ δὲ τὸ εὔξασθαι περὶ πάντων, ἑαυτοὺς κελεύει τῷ Θεῷ παρατίθεται”²². Στὴ ση-

19. Ἀπὸ τὸν Baumstark, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ παραπομπὴ προηγούμενης ὑποσημείωσης· ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν ἔργο τῶν Salaville καὶ Nowack, σσ. 117-119· ἐπίσης ἀπὸ τὸν DALMAIS I. H., O.P., *Le Diacre, guide de la prière du peuple d' après la tradition liturgique*, στὸ *La Maison-Dieu*, 61, 1960, σσ. 34-40.

20. HANSENS I. M., *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus* (Rome, 1932), III, σ. 230.

21. Ἡ φράση “ὡς πρεσβευτὴς αὐτῶν καὶ μεσίτης” ἀπαντᾷ στὰ Ἑλληνικὰ μὲ λατινικοὺς χαρακτηρισμοὺς (Σ.τ.Μ.).

22. ΚΑΒΑΣΙΛΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Sacrae liturgiae interpretatio*, κεφ. XII καὶ XIV, PG 150, σσ. 393, 397.

μερινή εποχή οί εκτενεῖς ἀπαγγέλλονται ἀπὸ τὸν διάκονο, ἐνῶ ὁ ἱερέας τὴν ἴδια ὥρα ἔχει νὰ πεῖ τὶς δικές του προσευχὲς *submissa voce*²³ μέσα στὸ ἱερό. Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνας προφανὴς διπλασιασμός, ἢ παραλληλισμός, προσευχῶν.²⁴ Ὅστόσο, ἡ ἐκτενὴς εἶναι ἀτελής χωρὶς τὴ δοξολογία πού μπορεῖ νὰ ἐκφωνηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν ἱερέα. Ἡ δοξολογία αὐτὴ εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ μία ἐκφώνηση* πού ἀπλῶς ἀκούγεται. Σύμφωνα μετὰ τὴ φράση τοῦ Καβάσιλα, πρόκειται γιὰ ἕναν ἀκροτελεύτιο* στίχο πού ἐξηγεῖ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο μποροῦν καταρχῆν νὰ προσφερθοῦν οἱ προσευχῆς (προστίθῃσι τὴν αἰτίαν**). Ὁ λόγος εἶναι ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἱερεὺς ἐπιθυμεῖ “ἵνα τοῦ ὕμνου κοινωνοῦς ἅπαντας λάβῃ”. Καὶ οἱ πιστοὶ “ἀκούοντες κοινωνοῦσιν αὐτῷ τοῦ ὕμνου. Εἰπόντος γὰρ τοῦ ἱερέως καὶ δοξολογήσαντος, οἱ πιστοὶ πάντες τὸ «Ἀμήν» ἐπιλέγουσι, καὶ τοῦτο τὸ ρῆμα βοήσαντες οἰκιοῦνται πάσας τὰς ἐκείνου φωνάς”²⁵.

Δὲν εἶναι ἐπομένως σωστὸ νὰ περιγράψουμε τὸ διάκονο ὡς ἕναν ἐνδιάμεσο μεταξὺ τῆς κοινότητος καὶ τοῦ λειτουργοῦ ἱερέα. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἱερέας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἄμεση ἐπικοινωνία μετὰ τὴν κοινότητα, εἶναι ὁ ἴδιος μεσίτης τῆς. Οἱ προσευχῆς τοῦ ἱερέα καὶ τῆς κοινότητος δὲν εἶναι ἀπλῶς συντονισμένες, ἀλλὰ ὄντως ἐνσωματώνονται σὲ μία καὶ ἐνιαία πράξι ἀίνεσης καὶ μεσιτείας. Ὁ ρόλος τοῦ διακόνου εἶναι ἐμφανής, ἰδιαίτερα στὸ πρῶτο μέρος τῆς θείας λειτουργίας, τὴν ἔναρξη*, ἀλλὰ θὰ ἀποτελοῦσε χονδροειδῆ ὑπερβολὴ νὰ τὸν θεωρήσουμε ὡς λειτουργό (minister) ἰδίῳ δικαιώματι. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσουμε, ὅπως ἔχει κάποιες φορὲς προταθεῖ, ὅτι ὁ διπλασιασμός τῶν προσευχῶν κατὰ τὴν ἔναρξη* ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὴ σημιτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ Ἅγιο

23. Δηλαδή μυστικῶς (Σ.τ.Μ.).

24. Ἐδῶ ὁ Φλωρόφσκυ προφανῶς ἀναφέρεται στὸ γεγονός ὅτι τὴν ὥρα πού ὁ διάκονος ἀπαγγέλλει τὶς ἐκτενεῖς καὶ ἡ κοινότητα προσεύχεται, ὁ ἱερέας ἀπευθύνει στὸ Θεὸ τὶς δικές του εὐχὲς μυστικῶς. Ὁ Wybrew γράφει σχετικὰ ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη λειτουργία δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τελοῦνται δύο λειτουργίες ταυτόχρονα, μιὰ στὸ ἱερό ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, τὴν ὁποία ὁ λαὸς δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ δεῖ οὔτε νὰ ἀκούσει (ἀποτελούμενη ἀπὸ τὴν πρόθεση, τὶς εὐχὲς πού λένε οἱ ἱερεῖς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκτενῶν, καθὼς καὶ ἄλλες εὐχὲς, καὶ πρωτίστως τὴ σημαντικότερη ὄλων εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς), καὶ μιὰ δευτέρη στὸν κυρίως ναό, τὴν ὁποία διευθύνει κυρίως ὁ διάκονος καὶ τὴν ὁποία ὁ λαὸς βλέπει καὶ ἀκούει [WYBREW HUGH, *The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite* (New York: St Vladimir's Seminary Press, 2003), σ. 9]. Ὅσο ὁ Φλωρόφσκυ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, θεωρεῖ ὅτι ἕνας τέτοιος “διπλασιασμός” κατὰ τὴν ἀναφορὰ εἶναι ἀδιανόητος (Σ.τ.Μ.).

25. ΚΑΒΑΣΙΛΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Sacrae liturgiae interpretatio*, XV, 399, 401.

ὡς ἀπολύτως ἀπροσπέλαστο στους κοινούς ἀνθρώπους²⁶. Οὔτε εἶναι πιθανόν ὅτι αὐτός ὁ διπλασιασμός εἰσήχθη σκόπιμα γιὰ νὰ διασφαλίσει τὴ στενότερη συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία ὅταν προέκυψαν γλωσσικὲς δυσκολίες²⁷. Σὲ κάθε περίπτωση, αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τὴ βυζαντινὴ λειτουργία, στὴν ὁποία πάντοτε χρησιμοποιοῦνταν ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Εἶναι σημαντικό νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι αὐτός ὁ διπλασιασμός τῶν προσευχῶν κατὰ τὴν ἔναρξη* δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴ συνήθεια τῆς ἀπαγγελίας τῆς ἀναφορᾶς* μυστικῶς*. Στὴν περίπτωση αὐτή, δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα κανένας διπλασιασμός: τὸ τμήμα τῆς προσευχῆς ποὺ ἀπαγγέλλεται τώρα ἀπὸ τὸν ἱερέα “μυστικῶς”, τὰ τμήματα ποὺ ψάλλονται ἀπὸ τὸν ἱερέα εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ, καὶ οἱ ἀποκρίσεις τοῦ λαοῦ συνιστοῦν στὴν πραγματικότητα μία μοναδικὴ καὶ συνεχῆ προσευχή, ἡ ὁποία προσφέρεται ἀπὸ τὸν λειτουργὸ ἱερέα στὸ ὄνομα καὶ ἐκ μέρους τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ποὺ εἶναι συγκεντρωμένη τὴ στιγμὴ ἐκείνη γιὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, στὴν ὁποία τόσο ὁ λειτουργὸς ὅσο καὶ ἡ κοινότητα συμμετέχουν ἀπὸ κοινοῦ, ἂν καὶ *in diversis modis*²⁸. Ἡ ἀναφορὰ* εἶναι πράγματι ἡ κοινὴ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας²⁹, *publica et communis oratio*³⁰. Χαρακτηριστικά, στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ διάκονος δὲν ἔχει δικό του διακριτὸ ρόλο (*precantur celebrans et populus*)³¹.

Θὰ βρισκόμασταν ἐκτὸς θέματος ἐὰν ἐπεκτεινόμασταν τώρα σὲ περαιτέρω συζήτηση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἀναμφίβολα σημαντικό. Ἡ μυστικὴ ἀπαγγελία τῆς ἀναφορᾶς* ἦταν μία ἀτυχῆς ἐπίνοηση ποὺ στόχευε στὸ νὰ δώσει ἔμφαση στὴν ἱερότητα τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας, ἀλλὰ, στὴν πραγματικότητα, ἀπλῶς καὶ μόνο συσκοτίζει τὴν κοινὴ καὶ συλλογικὴ φύση τῆς τέλεσης τῆς Εὐχαριστίας. Αὐτὸ συμβαίνει ἰδίως στὴν περίπτωση ποὺ οἱ λαϊκοὶ δὲν γνωρίζουν τὸ περιεχόμενο τῆς εὐχῆς ποὺ προσφέρει ὁ λειτουργὸς ἐκ μέρους τους. Εἶναι ἀρκετὰ παράδοξο ὅτι σήμερα ἀπαντᾶ συχνὰ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ κοινότητα δὲν θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει τὸ κείμενο τῆς ἀνα-

26. Αὐτὴ ἦταν ἡ ὑπόθεση τοῦ Π. DALMAIS, *Le Diacre*, σ. 37. Ὁ BAUMSTARK εἶχε ἄλλη γνώμη: *Die Messe in Morgenland*, σ. 12.

27. BAUMSTARK, *Vom geschichtlichen Werden*, σσ. 97 καὶ ἐπόμενες.

28. Δηλαδή μὲ διαφορετικὸς τρόπους (Σ.τ.Μ.).

29. Βλ. τὸ ἄρθρο μου, “Corpus Mysticum: The Eucharist and Catholicity”, στὸ *Church Service Society Annual*, 9, Μάιος 1936-1937 (Cupar, Scotland), σσ. 38-46.

30. Δηλαδή “δημόσια καὶ κοινὴ προσευχή” (Σ.τ.Μ.).

31. Δηλαδή “προσεύχονται ὁ λειτουργὸς καὶ ὁ λαός” (Σ.τ.Μ.).

φορᾶς, καὶ σὲ κάποιες εἰδικές ἐκδόσεις τοῦ Εὐχολογίου πρὸς χρῆσιν ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς ὅλες οἱ μυστικὲς εὐχές, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀναφορᾶς*, ἀπλῶς παραλείπονται, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι δὲν ἀφοροῦν τὴν κοινότητα, ὄντας, κατὰ κάποιο τρόπο, ἓνα εἶδος ἰδιωτικῶν προσευχῶν τῶν ἱερέων ποὺ λειτουργοῦν. Αὐτό, φυσικά, συνιστᾷ φτωχὴ καὶ γεμάτη σύγχυση θεολογία, ποὺ βρίσκεται σὲ πλήρη ἀντίφαση μὲ τὸν φανερό σκοπὸ καὶ τὴν πρόθεση τῆς ἴδιας τῆς εὐχαριστιακῆς τελετῆς³².

Στὸ παρὸν κείμενο, ὡστόσο, μᾶς ἀπασχολεῖ μόνο ὁ λειτουργικὸς ρόλος τοῦ διακόνου, ἐνῶ ἡ τελετὴ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ μᾶς βοηθᾷ νὰ διασαφηνίσουμε τὴ φύση τῆς ὑπηρεσίας του. Δὲν ὑπάρχει τίποτε στὴ θεία λειτουργία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσει τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὸν διάκονο ὡς κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓναν κατώτερο λειτουργικὸ βοηθὸ τοῦ ἱερέα ποὺ τελεῖ τὴν ἀκολουθία ἢ τὴ λειτουργία. Κάποια τμήματα τῶν ἀκολουθιῶν κανονικὰ ἐκφωνοῦνται ἀπὸ τὸν διάκονο, πάντοτε μὲ τὴν εὐλογία τοῦ ἱερέα καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δική του λειτουργία, καὶ μποροῦν κατάλληλα νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς τὰ διακονικά*· ἀλλὰ μόνο ὁ ἱερέας εἶναι ὁ ἐνεργὸς λειτουργὸς ὅλων τῶν ἱεροτελεστιῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἔχουμε ἐπισημάνει, σὲ προηγούμενο σημεῖο τοῦ ἄρθρου, ὅτι, ἐνῶ ἡ βοήθεια ποὺ προσφέρει ὁ διάκονος κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας ἦταν συνήθης, παραδοσιακὴ καὶ φυσιολογικὴ, δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑποχρεωτικὴ ἢ ἀπαραίτητη. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἀνήκει στὴν οὐσιώδη δομὴ τῆς εὐχαριστιακῆς τελετῆς. Τίποτε οὐσιῶδες δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ λειτουργία ὅταν ὁ ἱερέας λειτουργεῖ μόνος, καὶ ἡ κατάσταση αὐτὴ προβλέπεται ἐπίσημα ἀπὸ τὸ τυπικὸ τοῦ Εὐχολογίου. Πράγματι, στὴν ἐποχὴ μας ἡ Θεία Λειτουργία τελεῖται συχνότερα χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τοῦ διακόνου παρὰ μὲ αὐτὴν. Φυσικὰ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὁ ἴδιος ὁ ἱερέας θὰ πρέπει νὰ τελέσει ὁρισμένες λειτου-

32. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες: GOLOUBTSOV A., “O prichinakh i vremeni zameny glasnago chtenija litugijnnykh molitv tapnym” (Σχετικὰ μὲ τὶς Αἰτίες καὶ τὴν Περίοδο τῆς Ἀλλαγῆς τῆς εἰς Ἐπήκοον τοῦ Λαοῦ Ἀπαγγελίας τῶν Λειτουργικῶν Εὐχῶν σὲ Μυστικὴ Ἀπαγγελία), στὸ Bogoslovskij Vestnik (Σεπτέμβριος, 1905), σσ. 69-75· SOVE B., “Eucharistija v drevnej Tserkvi i sovremennaja pratika” (Ἡ Εὐχαριστία στὴν Ἀρχαία Ἐκκλησία καὶ στὴ Σύγχρονη Πρακτικὴ), Zhivoje Predanie (Paris, χωρὶς χρονολογία), σσ. 179 καὶ ἐπόμενες· TREMBELAS PANAGIOTIS, “L’ Audition de l’ Anaphora Eucharistique par le Peuple”, *L’ Église et les Églises*, II, Éditions de Chevetogne (Belgium, 1955), σσ. 207-220· βλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ (Kern), *Eucharistija* (Paris, 1947), σσ. 165 καὶ ἐπόμενες.

γικές αρμοδιότητες που ανήκουν στον διάκονο, όπως, για παράδειγμα, η απαγγελία των έκτενων. Αυτό μπορεί να προκαλέσει κάποιες πρακτικές δυσκολίες: ο ιερέας θα πρέπει να εκφωνήσει και τις έκτενεις και τις μυστικές ευχές του, που υποτίθεται ότι πρέπει να λέγονται ταυτόχρονα. Αυτές οι δυσκολίες, ωστόσο, μπορούν εύκολα να ξεπεραστούν και επιπλέον ή ίδια ή τελετή θα εμπλουτιστεί εάν ο ιερέας διαβάσει εκφώνως τις ευχές του πριν από την καταληκτική δοξολογία. Φαίνεται ότι η όλη τελετή μπορεί να προσλάβει μεγαλύτερη ένότητα και συνοχή εάν τελεστεί χωρίς τη βοήθεια του διακόνου, έτσι ώστε ο βασικός της προορισμός και ο έσχατος σκοπός της να είναι καλύτερα έστιασμένοι και εμπλουτισμένοι. Γενικά, η συμμετοχή του διακόνου αποτελεί ζήτημα ευκολίας, όχι ουσίας.

Στό σημείο αυτό ανακύπτει ένα περαιτέρω ερώτημα: η συμμετοχή του διακόνου, υπό τη σύγχρονη μορφή και το σύγχρονο σχήμα της, υπηρετεί πράγματι αυτόν τον έσχατο σκοπό για τον οποίο η ευχαριστιακή τελετή προορίζεται και για τον οποίο έχει θεσπιστεί, ή μπορεί, σε κάποιες περιπτώσεις, να συσκοτίσει ή ακόμη και να παρεμποδίσει την επίτευξη αυτού του σκοπού; Αυτό είναι ένα σοβαρό και κρίσιμο, καθώς επίσης και λεπτό ερώτημα, με αποτέλεσμα συχνά να το αποφεύγουμε έπιμελώς. Είναι σημαντικό ωστόσο ότι στη ρωσική Έκκλησία, στα πρώτα χρόνια αυτού του αιώνα, η χρησιμότητα του θεσμού του διακόνου, υπό τη σύγχρονη μορφή του, ακόμα και η αναγκαιότητά του, άμφισβητήθηκαν έντονα από κάποιους διακεκριμένους έπισκόπους της συντηρητικής παράταξης του ρωσικού έπισκοπάτου εκείνης της έποχής. Διατυπώθηκε ο ίσχυρισμός ότι ήταν άπλως άχρηστο και άσκοπο να έχουμε διακόνους στις ένορίες: ότι αποτελούσε μάλλον μία συνήθεια που στερούνταν νοήματος ή άπλως μία μόδα και έχει εκφραστεί ή έλπίδα ότι η “μόδα” της παρουσίας διακόνων στις ένορίες θα παρερχόταν – και μάλιστα σύντομα³³. Οι λόγοι για μιá τέτοια ριζική παρέμβαση ήταν μάλλον άνάμεικτοι και είναι φανερό ότι “προσδιορίζονταν από τις συνθήκες της έποχής”. Το πρόβλημα ούτε έρευνήθηκε σε βάθος

33. Βλ., για παράδειγμα, την παρέμβαση του Άρχιεπισκόπου Χερσώνος και Όδησσοῦ Δημητρίου (Kovalnicky) στην Προσνοδική Διάσκεψη του 1906 στο *Zhournaly i Protokoly*, στο οποίο έχουμε παραπέμψει άνωτέρω, ΙΙΙ, 223 και έξης. Ο Άρχιεπίσκοπος Δημήτριος ήταν προγενέστερα και για τριάντα περίπου χρόνια Καθηγητής της Έκκλησιαστικής Ιστορίας και στη συνέχεια Πρύτανης της Θεολογικής Άκαδημίας του Κιέβου. Μετά άπ' αυτό υπηρέτησε ως Έπισκοπος Ταμπόφ, Άρχιεπίσκοπος Καζάν, και τέλος Χερσώνος και Όδησσοῦ, και υπήρξε σημαντικό μέλος της άγίας Συνόδου που διοικούσε τη Ρωσική Έκκλησία (άπεβίωσε το 1913).

ούτε ἀνήχθη στίς βασικές θεολογικές του προϋποθέσεις. Ἐντούτοις, ἡ πρόκληση αὐτή, καθὼς προέρχεται ἀπὸ ἀρμόδιες καὶ ἔγκυρες πηγές, δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀπορριφθεῖ ἢ νὰ ἀγνοηθεῖ.

Στὴν πραγματικότητα, στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία, γιὰ πολλοὺς καὶ διάφορους ἱστορικοὺς λόγους, ὁ βαθμὸς τοῦ διακόνου ἔχει χάσει, στὴ νεώτερη ἐποχὴ, τὴν πνευματικὴ του σημασία καὶ ἔχει ἐκφυλιστεῖ σὲ ἓνα εἶδος τελετουργικοῦ ἢ καλλιτεχνικοῦ ἀξιώματος. Ὁ διάκονος ἔχει γίνει ἓνα εἶδος μουσικοῦ ἀξιωματοῦχου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συμμετοχὴ του στὴν τελετὴ ἐπιζητοῦνταν κυρίως ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἡ προσδοκία ὅτι θὰ συνέβαλε στὸν ἐξωτερικὸ ἐντυπωσιασμὸ πού θὰ προκαλοῦσε ἡ τελετὴ, στὴ συναισθηματικὴ καὶ αἰσθητικὴ τῆς ἀπήχηση. Ἡ κύρια ἀπαίτηση ἀπὸ ἓνα διάκονο κατὰ συνέπεια ἦταν νὰ ἔχει καλὴ καὶ δυνατὴ φωνὴ καὶ καλλιτεχνικὲς δεξιότητες· ὁ ρόλος του ἀποσυνδέθηκε ἀπὸ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῆς τελετῆς. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἀρμόζει νὰ ἀναφέρουμε μίαν χαρακτηριστικὴ κατάχρηση, ἡ ὁποία, δυστυχῶς, ἔχει καταστῆ σχεδὸν ἔθιμο σὲ πολλὲς κοινότητες: ἐπιτρέπεται συχνὰ στοὺς διακόνους νὰ διακονήσουν χωρὶς προετοιμασία, δηλαδὴ χωρὶς τὴν ἀπαιτούμενη νηστεία καὶ χωρὶς τὴν πρόθεση νὰ κοινωνήσουν κατὰ τὴ θεία λειτουργία στὴν ὁποία λαμβάνουν μέρος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, στὴν περίπτωσή αὐτή, δὲν ἀναμένεται οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ λάβουν καθόλου μέρος στὸ μυστηριακὸ τμῆμα τῆς θείας λειτουργίας, καὶ ὁ ρόλος τους περιορίζεται στὴν ἔναρξη*, δηλαδὴ στὴν ἀπαγγελία τῶν ἐκτενῶν, καὶ στὴν ἀνάγνωση τῶν ἀναγνωσμάτων, παρόλο πὺν ἡ πειθαρχία ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι μᾶλλον χαλαρὴ. Στὴν πραγματικότητα, ὁ περιορισμὸς αὐτὸς καθαυτὸν ἀπλῶς ὑπογραμμίζει τὴν ἀνωμαλία καὶ τὸν ἀμφίβολο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς πρακτικῆς³⁴. Ὁ διάκονος ἔφτασε νὰ θεωρεῖται ὡς συμπτωματικὸς συμμετέχων στὴν τελετὴ, στὴν ὁποία καλοῦνταν νὰ ἐκτελέσει κάποιες λειτουργίες αἰσθητικοῦ καὶ διακοσμητικοῦ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ εἶναι πνευματικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου. Πράγματι, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς κατάχρηση, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ κατάχρηση πού ἀντανακλᾷ τὴν τρέχουσα παρανόηση τοῦ ἀξιώματος τοῦ διακόνου. Ὁ διάκονος ἔχει ἀπωλέσει τὴ θέση πού τοῦ ἀρμόζει στὴ λειτουργικὴ τάξη.

Αὐτὴ ἡ παρανόηση τοῦ λειτουργικοῦ ρόλου τοῦ διακόνου ἔχει σὲ μεγάλου βαθμὸ τὶς ρίζες της στὴ γενικότερη ὑπερβολικὴ ἔμφαση πού δίνεται στὴν αἰσθη-

34. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ πατρὸς Κυπριανοῦ, στὸ μνημονευθὲν ἔργο, σσ. 137 καὶ ἐπόμενες.

τική πλευρά της λατρείας, ή οποία αυξανόταν και έξακολουθεί να αυξάνεται στους νεώτερους χρόνους, ιδιαίτερα στη ρωσική Έκκλησία. Η θέση της χορωδίας στην τελετή έχει γίνει δυσανάλογα σημαντική και ή ίδια ή τελετή έχει καταστεί ένα είδος καλλιτεχνικής παράστασης. Η αισθητική πλευρά αποτελεί πράγματι ουσιώδη διάσταση της ιερής τελετής, στην οποία υπάρχει μεγάλο περιθώριο για την τέχνη. Ωστόσο, ενώ ή τέχνη και ή αισθητική πρέπει να υποτάσσονται στον πνευματικό σκοπό της τελετής, τείνουν να διανύουν ανεξάρτητη και αυτόνομη πορεία. Η νεώτερη ιστορία της μουσικής στη ρωσική Έκκλησία αποτελεί ένα προφανές παράδειγμα μίας τέτοιας διαστρέβλωσης, αλλά θα ήταν εκτός θέματος τὸ να συζητήσουμε έκτεταμένα αυτό τὸ σύνθετο ζήτημα σ' αυτό τὸ σημείο³⁵. Μόνο μὲ βάση αυτό τὸ γενικότερο υπόβαθρο εἶναι δυνατόν να κατανοήσουμε ὀρθά την τρέχουσα μεταβολή τοῦ χαρακτήρα τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου.

Ὁ ἄλλος σημαντικός παράγοντας σ' αὐτή τὴ διαδικασία ἦταν ή ἀναπτυσσόμενη συνήθεια τῆς μὴ συχνῆς θείας κοινωνίας. Ὅτι κι ἂν μπορεῖ να εἰπωθεῖ, ἢ ὅτι και ἂν λέγεται πρὸς υπεράσπιση τῆς συνήθειας τῆς παρακολούθησης τῆς θείας λειτουργίας χωρὶς μετοχή στη θεία κοινωνία, ή ὅποια ἀκόμα ἐπικρατεῖ και συχνά μάλιστα ἐπιβάλλεται σὲ Ὁρθόδοξες κοινότητες, παρὰ τὴν ἔντονη ἀμφισβήτησή της ἀπὸ ἕναν τέτοιο σπουδαῖο και ἁγιασμένο διδάσκαλο μὲ τόσο μεγάλη ἀπήχηση ὅπως ὁ πατήρ Ἰωάννης τῆς Κρονστάνης (ἀλλὰ και ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους πρὶν και μετὰ ἀπ' αὐτόν), δὲν μπορεῖ κανεὶς να υποτιμήσει τὸν φανερό πνευματικό κίνδυνο ποὺ ἐνέχει αὐτή ή συνήθεια. Ἐνθαρρύνει τοὺς πιστοὺς να ἀντιμετωπίζουν τὴν Εὐχαριστία ὡς ἕνα εἶδος ἱεροῦ θεάματος, τὸ ὁποῖο μποροῦν να παρακολουθήσουν χωρὶς καμιά βαθύτερη συμμετοχή στὸν ἴδιο τὸ σκοπὸ τῆς θείας τελετής. Ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ δομὴ, καθὼς και τὸ σκοπὸ τῆς θείας σύστασής της, ή εὐχαριστιακὴ τελετὴ εἶναι ἐσωτερικὰ διατεταγμένη στὴν κατεύθυνση τῆς Κοινωνίας, και κορυφώνεται ἀκριβῶς στὴν ἐπίσημη κλήση “προσέλθετε” ποὺ ἀπευθύνεται στὴν κοινότητα. Μόνο μέσα σ' αὐτὴν τὴν

35. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τὸ ἀξιόλογο ἔργο τοῦ PREOBRAZHENSKY A. V., *Kultovaja Musyka v Rossii* (Ἡ Λειτουργικὴ Μουσικὴ στὴ Ρωσία), (Λένινγκραντ, 1924). Ὁ Preobrazhensky ἦταν Διευθυντὴς τῆς Σχολῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς (Pridvornaja Pevcheskaja Kapella) τῆς Ἁγίας Πετρούπολης πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Βλ. ἐπίσης τὰ πρόσφατα ἄρθρα τοῦ JOHANN VON GARDNER, “Drei Typen des Russischen Kirchengesangs” και “Stilistische Richtungen im Russischen liturgischen Chorgesang”, *Ostkirchliche Studien* (Wurzburg, τόμ. I, 4, 1951 και τόμ. XI, 2/3, 1962).

προοπτική μπορούν όσοι μετέχουν στη λειτουργία να βρουν τη σωστή τους θέση. Σύμφωνα με την αυθεντική έρμηνεία των Πατέρων, καθώς και των μεταγενέστερων Βυζαντινών ύπομνηματιστών, η λειτουργία αναμφίβολα είναι, υπό μία έννοια, ένα “ιερό πανόραμα”, μία περιεκτική συμβολική εικόνα της όλης οικονομίας* της σωτηρίας: απαιτεί και συνεπάγεται τη θέα και τη “θεωρία”. Άλλα προφανώς η θεωρία αυτή βρίσκει την πληρότητά της μόνο στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, η παρακολούθηση βρίσκει τη δικαίωσή της ακριβώς στη συμμετοχή, η οποία αποτελεί τη μόνη πραγματική έστιά της παρακολούθησης. Η τρέχουσα υπερ-έμφαση στην καλλιτεχνική πλευρά παραμορφώνει την προοπτική και στην πραγματικότητα παρεμποδίζει τη “θεωρία”. Με βάση τη σύγχρονη πρακτική, η κοινότητα, “ο ιερός λαός”, για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Καβάσιλα, έχει περιοριστεί στη σιωπή, στο ρόλο του θεατή· χάνει τον πραγματικό ρόλο του στην τελετή, η οποία είναι, καταρχήν και ούσιωδώς, ακριβώς η πράξη του σώματος της όλης Εκκλησίας που έχει συναχθεί για την τέλεση της Ευχαριστίας, η συμμετοχή στην οποία αποτελεί ταυτόχρονα το πρόνομο αλλά και το υποχρεωτικό καθήκον όλων των πιστών. “Όλα όσα γίνονται κατά τη θεία τελετή συντονίζονται ακριβώς σ’ αυτό το σημείο· αν δεν συντονιστούν, η έσωτερική ένότητα της τελετής μπορεί να χαθεί έντελως. Αυτό ακριβώς έχει συμβεί στην πραγματικότητα με τον τρόπο λειτουργίας του διακόνου στη σύγχρονη εποχή.

Γι’ αυτό το λόγο ανακύπτει το ερώτημα εάν η ύπηρεσία που προσφέρει ο διάκονος, στη σύγχρονη μορφή της, είναι πράγματι επιθυμητή άκομη και για το *plene esse* της τελετής. Στο σημείο αυτό αντιμετωπίζουμε ένα δίλημμα. Από τη μιά μεριά, μπορεί κανείς να καταργήσει έντελως την ύπηρεσία του διακόνου κατά την ευχαριστιακή τελετή, αφού η ύπηρεσία αυτή στη σύγχρονη μορφή της δεν φαίνεται να υπηρετεί τον αληθινό και έσχατο σκοπό της τελετής. Αυτό έχει γίνει ήδη σε μεγάλη κλίμακα, αν και για συμπτωματικούς λόγους, και το έγχειρμα φαίνεται να έχει δικαιωθεί από τα αποτελέσματά του. Ο ιερέας είναι σε θέση να ασκήσει πιό αποτελεσματικά τον ρόλο του ως λειτουργού της ένότητας στην τοπική του κοινότητα³⁶, και η κοινότητα ανακτά το δικό της κατάλληλο ρό-

36. Βλ. το άρθρο μου, “The Sacrament of Pentecost”, *Journal of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius*, 23 (London, 1934). [“Τὸ Μυστήριον τῆς Πεντηκοστῆς”, στὸ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἔργα, 3, *Δημιουργία καὶ Ἀπολύτρωση*, μετ. Παναγιώτου Κ. Πάλλη (Θεσσαλονίκη: Πουναροῦς, 1983), σσ. 212-224, (Σ.τ.Μ.)].

λο στή θεία τελετή. Έχει πολλές φορές προταθεί ή επαναφορά της συμπαλω-
δίας από την κοινότητα με σκοπό να καταστεί ή συμμετοχή του λαού πραγμα-
τική και ένεργός. Αυτό έχει συμβεί σε πολλές κοινότητες της ρωσικής Έκκλη-
σίας και ό σκοπός έχει έπιτευχθεί.

Από την άλλη πλευρά, ή υπάρχουσα τάξη τών διακόνων θα πρέπει να ανα-
διοργανωθεί και να αποκατασταθεί στον κατάλληλο ρόλο της λειτουργικής
ύπηρεσίας τών ιερέων κατά την εύχαριστιακή ακολουθία. Πρέπει να αποκατα-
σταθεί μία στενότερη λειτουργική σχέση μεταξύ του ιερέως και του διακόνου
του επί τη βάσει της από κοινοῦ συμμετοχῆς στην τέλεση της Εύχαριστίας, όπως
στην πραγματικότητα προβλέπεται στην παραδοσιακή τελετή, παρόλο πού ό
τρόπος της συμμετοχῆς τους θα είναι διαφορετικός. Η έννοια της λειτουργικής
ύπηρεσίας του διακόνου θα πρέπει να διευκρινιστεί και να όριστει κατάλληλα:
τότε ή μετοχή του διακόνου στην ακολουθία μπορεί να καταστεί όργανικό μέ-
ρος της θείας τελετῆς. Αυτή ή άναμενόμενη αποκατάσταση της άληθινῆς ύπη-
ρεσίας του διακόνου μπορεί να πραγματοποιηθεί, ώστόσο, μόνο στο πλαίσιο
μίας εύρειας λειτουργικής ανανέωσης. Μπορούν να προσαχθούν έγκυρα έπι-
χειρήματα υπέρ της μᾶς ή της άλλης έναλλακτικῆς λύσης· θα πρέπει να έξετα-
στούν λεπτομερώς και να σταθμιστούν. Αυτό θα άπαιτούσε μιᾶ θεολογική
έπαναξιολόγηση του όλου προβλήματος της ιερατικῆς διακονίας. Η φύση της
χριστιανικῆς διακονίας του κλήρου όρίζεται πάντοτε στην Όρθόδοξη παράδο-
ση σε στενή σχέση με τᾶ μυστήρια, ιδίως με τή θεία Εύχαριστία. Τό θεολογικό
κλειδί για τό πρόβλημα του βαθμού του διακόνου βρίσκεται στο δόγμα της
Εύχαριστίας, και στην πραγματικότητα τό όλο πρόβλημα της ιερατικῆς διακο-
νίας είναι εύχαριστιακό πρόβλημα: ή Εύχαριστία είναι ή καρδιά και τό κέντρο
-και στην πραγματικότητα τό θεμέλιο- της Έκκλησίας, πού είναι ή ίδια τό
σώμα του Χριστού. Ό διάκονος, ως διακριτός βαθμός ιερατικῆς³⁷ διακονίας,
μπορεί να κατανοηθεί έπαρκώς μόνο σ' αυτό τό εύχαριστιακό πλαίσιο³⁸.

Στην πραγματικότητα, ό θεσμός του μονίμου διακόνου έχει έπιβιώσει στην
Όρθόδοξη Έκκλησία, αν και σε μιᾶ πολύ ιδιάζουσα μορφή. Πάντοτε ύπηρχε

37. Ό Φλωρόφσκυ έδω χρησιμοποιεί τόν όρο "ministerial" και όχι "priestly" (Σ.τ.Μ.).

38. Βλ. την ένδιαφέρουσα άπόπειρα του Lecuyer Joseph, C.S.Sp. να διατυπώσει τις άρχές
της πνευματικότητας του βαθμού του διακόνου, στο *Dictionnaire de Spiritualité*, XX-XXI
(Paris, 1955), "Diaconat", σσ. 810 και έπόμενες. Η άπόπειρα αυτή βασίζεται κυρίως στην άνά-
λυση τών βιβλικών κειμένων.

στην Ἐκκλησία ἓνα εὐρὸν σῶμα διακόνων, καὶ στοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς καὶ στίς ἐνορίες. Ἡ σύνθεση τῆς ομάδας αὐτῆς ἦταν ἀνάμεικτη. Στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει δύο κύριες κατηγορίες. Πρῶτον, ὑπῆρχε μιὰ διακριτὴ ομάδα ἀποτελούμενη ἀπὸ ὅσους εἶχαν ἐπιλεγεῖ γιὰ τὴ θέση αὐτὴ μὲ κριτήριον τὶς μουσικὲς τοὺς ἱκανότητες, κυρίως στοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς καὶ σὲ ναοὺς μεγάλων πόλεων. Αὐτοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραμείνουν διάκονοι γιὰ πάντα, ἀπλῶς ἐπειδὴ εἶχαν ἐπιλεγεῖ γιὰ συγκεκριμένους λόγους, ἀκριβῶς δηλαδὴ ἐπειδὴ εἶχαν τὰ προσόντα γιὰ τὴν ὑπηρεσία τοῦ διακόνου. Πολλοὶ σ' αὐτὴ τὴν ομάδα εἶχαν ἐπαρκῆ θεολογικὴ ἐκπαίδευση, πρᾶγμα πού ἐπομένως ἐπέτρεπε, ἐάν χρειαζόταν, νὰ τοὺς ἀνατεθοῦν πρόσθετα καθήκοντα, πού συμπεριελάμβαναν τὸ κήρυγμα καὶ τὴν κατήχηση. Δεύτερον, ὑπῆρχε μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ομάδα πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐκείνους πού ὑποχρεοῦνταν νὰ παραμείνουν διάκονοι, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν τὰ προσόντα γιὰ προαγωγή.

Αὐτὴ ἡ ἰδιόμορφη κατάσταση μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο σὲ ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ἡ περίπτωση τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ. Γιὰ διάφορους ἱστορικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν νὰ συζητηθοῦν ἐκτενῶς σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο, ὁ κλῆρος στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία βαθμιαία ἔγινε μιὰ κλειστὴ καὶ κληρονομικὴ κοινωνικὴ ομάδα, ἓνα εἶδος εἰδικῆς τάξης, ἢ ἀκόμα καὶ κάστας. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶχε θεσπιστεῖ ἀπὸ τὸν κρατικὸ νόμο καὶ τηροῦνταν μὲ αὐστηρότητα. Αὐτὸ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὑποθάλπει τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἰδιόμορφης ταξικῆς συνείδησης, διότι ἀκόμη καὶ οἱ οἰκογένειες τῶν κληρικῶν ἀνῆκαν διὰ νόμου “στὸν κλῆρο”. Ἡ ἐνότητα τοῦ κλήρου ἀποτελοῦσε κοινωνικὸ φαινόμενο στὴ συνολικὴ δομὴ μιᾶς προσεκτικὰ διαστρωματωμένης κοινωνίας. Ὁ κλῆρος ἦταν νομικὴ κατάσταση, ὄχι ἐκκλησιαστικὸς θεσμός. Τὸ σχολικὸ σύστημα, πού ἰδρύθηκε τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἦταν ὁ κύριος παράγοντας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐνότητας τῆς τάξης. Ἀποτελοῦσε καθῆκον τῶν ἐπισκόπων νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα στίς ἐπισκοπές τους, καὶ ὅλοι οἱ κληρικοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι ἀπὸ τὸ νόμο νὰ στείλουν ὅλα τους τὰ ἀγόρια σ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα, μὲ αὐστηρὲς κυρώσεις καὶ μὲ τὴν ἀπειλὴ δίωξης γιὰ λιποταξία σὲ περίπτωση πού θὰ παρέλειπαν νὰ τὸ κάνουν. Αὐτὰ ἦταν σχολεῖα γενικῆς παιδείας, χωρὶς ἐξειδίκευση στὴ θεολογία, ἢ ὅποια διδασκόταν μόνο σὲ δύο ἀνώτερες τάξεις. Τὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἦταν μακροχρόνιο, στεγνὸ, καὶ βαρὺ, καὶ ἡ πειθαρχία καταπιεστικὴ. Μόνο μιὰ μικρὴ μειοψηφία ἀπὸ ἐκείνους πού ἐγγράφονταν ὑποχρεωτικὰ σὲ μικρὴ ἡλικία κατάφερε νὰ ἀποφοιτήσῃ. Ἐκεῖνοι πού ἐγκατέλειπαν τὸ σχολεῖο πρὶν ἀποφοιτήσουν βρισκόνταν σὲ διαρκῆ κίνδυνον νὰ κληθοῦν νὰ ὑπηρετήσουν στρατιωτικὴ θητεία, ἢ ὑποχρεῶνόνταν

νά ένταχθοῦν στήν τάξη τῶν χωρικῶν, ἐκτός ἐάν τοὺς δινόταν κάποια θέση στήν Ἐκκλησία. Αὐτὸ ἐρμηνεύει τὴ δυσανάλογη διόγκωση τῶν κατώτερων βαθμῶν τοῦ κλήρου στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία καὶ ἐπηρέασε τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν διακόνων. Οἱ περισσότεροὶ διάκονοι, ἰδίως στὶς ἀγροτικὲς ἐνορίες, εἶχαν πολὺ ἀνεπαρκῆ ἐκπαίδευση καὶ δὲν μπορούσαν νὰ προαχθοῦν σὲ κάποια ἀνώτερη ἢ ὑπεύθυνη θέση. Ἐπιπλέον, ἡ οἰκονομικὴ τους κατάσταση συχνὰ ἦταν ἀνησυχητικὰ φτωχὴ. Αὐτὸ δημιούργησε ἓνα ὄξυ κοινωνικὸ σχίσμα στὶς τάξεις τοῦ κλήρου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ καταργήθηκε νομικὰ περίπου πρὶν ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῶν Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων τῆς δεκαετίας τοῦ 1860· ἀλλὰ οἱ συνέπειές του ἦταν ἀρκετὰ ἔντονα αἰσθητὲς ἀκόμα καὶ στὰ πρῶτα χρόνια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, καὶ βαθιὰ ριζωμένες συνήθειες συνέχισαν νὰ ὑπάρχουν. Οἱ διάκονοι ἦταν, στήν πραγματικότητα, μιὰ ομάδα στήν Ἐκκλησία ποὺ μᾶλλον ἀσκοῦσε ἓνα ἐπάγγελμα παρὰ ἀκολουθοῦσε μιὰ κλήση. Ἡ ἀνωμαλία τῆς κατάστασης αὐτῆς ἀποκαλύφθηκε μὲ ὀξύτητα κατὰ τὴν περίοδο τῶν Προ-Συνοδικῶν συζητήσεων τὸ 1904-07 καὶ ἔπειτα στὴ Μεγάλῃ Σύνοδο τοῦ 1917-18³⁹. Αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς συνθήκες περιέπλεξαν τὸ πρόβλημα τῆς φύσης καὶ τῆς λειτουργίας τῶν διακόνων στήν Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ. Οἱ ὑπάρχοντες μόνιμοι διάκονοι δὲν μπορούν νὰ ἐκπληρώσουν τὸ σκοπὸ ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ὑπαρξὴ τους. Σὲ ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες ἢ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ, σύμφωνα μὲ τὶς ἱστορικὲς καὶ τοπικὲς συνθήκες, ἀλλὰ τὸ βασικὸ πρόβλημα ἦταν πάντοτε τὸ ἴδιο. Πολλὰ προβλήματα τοῦ παρελθόντος εἶναι τώρα παρωχημένα καὶ ἀπαρχαιωμένα, ἰδίως στὶς χῶρες ποὺ βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὸ σιδηρῶν παραπέτασμα, ἀλλὰ οἱ ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος ρίχνουν ἀκόμα τὴ βαριὰ σκιά τους στὴ σημερινὴ κανονικὴ καὶ θεολογικὴ σκέψη.

39. Δὲν ὑπάρχει κάποια σύγχρονη μονογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ κλήρου. Κάποιες πληροφορίες παρέχουν τὰ γενικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἰδίως αὐτὸ τοῦ Καθηγητῆ Α. Dobroklonsky, τόμ. IV, ποὺ δημοσιεύτηκε τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ προηγούμενου αἰῶνα. Ἀκόμη γίνονται ἀναφορὲς σὲ παλαιὰ ἔργα τοῦ Καθηγητῆ Peter Znamensky: *Prikhodskoe Duhovenstvo v Rossii so vremeni reform Petra* ('Ὁ Ἐνοριακὸς Κλῆρος στὴ Ρωσία ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τῶν Μεταρρυθμίσεων τοῦ Πέτρου), (Kazan, 1873), καὶ *Dukhovnyja Shkoly v Rossii de redormy 1808 goda* (Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Σχολεῖα στὴ Ρωσία μέχρι τὴν Μεταρρύθμιση τοῦ 1808), (Kazan, 1881). Βλ. ἐπίσης RUNIVSKY N., *Tserkovnogradhdanske zakonopolozhenija odnositel'no pravoslavnago dukhovenstva v tsarstvovanie Imp. Alexandra II* ('Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ Κρατικὴ Νομοθεσία γιὰ τὸν Ὁρθόδοξο Κλῆρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Β'), (Kazan, 1898)· εὐχαριστῶ τὸν π. Μιχαὴλ Zheltov γιὰ τὴ βοήθειά του στὴ μετάφραση τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου.

Τὸ σύγχρονο πρόβλημα τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου, ὅπως γίνεται ἀντιληπτό καὶ συζητιέται μᾶλλον ἔντονα στὴ Δύση, εἶναι περισσότερο τὸ πρόβλημα τῆς διακονίας* μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου παρὰ αὐτὸ τοῦ διακόνου ὡς διακριτῆς ἱεραρχικῆς τάξης. Στὶς Ἀνατολικές Ἐκκλησίες ἡ κατάσταση εἶναι διαφορετική. Παρὰ τὴν κρίση καὶ τὴ σύγχυση ποὺ σκιαγραφήσαμε παραπάνω, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐνδιαφέρεται πρωτίστως γιὰ τὸ διάκονο ὡς λειτουργό. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ μεγάλο καὶ σοβαρὸ πρόβλημα τῆς διακονίας*, τῆς κοινωνικῆς εὐθύνης καὶ διακονίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ, ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη σκοπιά, καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορικῆς παράδοσης τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅτι ἡ διακονία* μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς βάση γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ διακόνου ὡς κληρικοῦ. Ἡ διακονία* δὲν εἶναι παρὰ ἀποστολὴ ἢ καθήκον καὶ μάλιστα καθήκον ὅλης τῆς Ἐκκλησίας. Μπορεῖ περαιτέρω νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ καθήκον μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ μᾶλλον ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς στὴν Ἐκκλησία, μετὰ ἀπὸ εἰδικὴ ἀνάθεση ἐκ μέρους τῆς ἱεραρχίας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή της. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις χειροθεσία σὲ κατώτερους βαθμοὺς μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιθυμητή. Στὴν πραγματικότητα, πολλὰ ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῆς διακονίας, μ' αὐτὴ τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀσκήθηκαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐπιτυχῶς στὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες ἀπὸ λαϊκοὺς: στὸ πεδίο τῆς ἱεραποστολῆς, τῆς ἐκπαίδευσης, καὶ ἰδιαίτερα τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης, τῆς φιλανθρωπίας, καὶ τῆς κοινωνικῆς διακονίας. Γιὰ τὰ καθήκοντα αὐτά, ἀπὸ Ὁρθόδοξη ἄποψη, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθεῖ ὁ θεσμὸς τοῦ μόνιμου διακόνου. Αὐτὰ τὰ καθήκοντα καὶ οἱ ὑποχρεώσεις ἀνήκουν στὴν κοινὴ ἀρμοδιότητα καὶ εὐθύνη ὅλης τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ σχέση μ' αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ σκεφεῖ μᾶλλον τὴν ἀποκατάσταση τοῦ παλαιοῦ καὶ παραδοσιακοῦ θεσμοῦ τῆς διακόνισσας (σχετικὰ μὲ τὸν ὅποιο ὑπάρχει διαρκὴς συζήτηση στὴ ρωσικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑκατὸ τελευταίων ἐτῶν), τὴν ἐπέκταση τῶν γυναικείων ἀδελφοτήτων καὶ ἰδιαίτερα ὄσων σχετίζονται μὲ τὸ χῶρο τῆς υἰγείας, καὶ πολλῶν ἄλλων παρόμοιων θεσμῶν. Αὐτὰ εἶναι πράγματι ἐπείγοντα καὶ ἐπίκαιρα προβλήματα, ἀλλὰ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τοῦ ἄρθρου μας⁴⁰. Πολλὰ ἀπὸ τὰ καθήκοντα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀνατεθοῦν σὲ διακόνους, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προσωπικῆς ἱκανότητος ἢ κλήσης τους, καὶ ὄχι ὡς ἐγγενῆ συστατικὰ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ διακόνου μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια.

40. Βλ. TROITSKY SERGIUS, *Diakonissy Pravoslavnoj Tserkvi* (Ἡ Διακόνισσα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία), (St. Petersburg, 1912).

Σχολιασμός - Επιλεγόμενα

Π. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΠΑΘΡΕΛΛΟΥ

Τὸ παραπάνω κείμενο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα πὺν ἔγραψε ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ. Δημοσιεύτηκε τὸ 1968, ὅταν ὁ π. Γεώργιος ἦταν 75 ἐτῶν, ἐνῶ μέχρι τὸν θάνατό του δημοσιεύτηκαν μόνο τέσσερα ἀκόμα ἄρθρα του⁴¹. Πρόκειται λοιπόν, ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠριμότερα κείμενα πὺν μᾶς ἔχει ἀφήσει “ὁ πατέρας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα”. Σ’ αὐτὸ συναντᾶμε κατασταλαγμένες ἀπόψεις μιᾶς ὁλόκληρης ζωῆς, ἀφιερωμένης τόσο στὴ θεολογία ὅσο καὶ στὴν Ἐκκλησία. Τὸ κείμενο ἀναδεικνύει, ἴσως ὅσο κανένα ἄλλο, τὸν π. Γεώργιο ὄχι μόνο ὡς θεολόγο ἀλλὰ καὶ ὡς ἱερέα, ὡς ἄνθρωπο πὺν βίωνε σὲ βάθος τὴ λατρεία, γνωρίζοντας καὶ τὸν πλοῦτο ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα πὺν τὴ συνοδεύουν, καὶ ὄντας σὲ θέση νὰ ἀσκήσει δημιουργικὴ κριτικὴ μὲ βάση θεολογικά καὶ πνευματικά κριτήρια.

Τὸ κείμενο τοῦ Φλωρόφσκυ γράφτηκε μὲ σκοπὸ νὰ συμβάλει στὴ γενικότερη συζήτηση πὺν γινόταν καὶ γίνεται στὴ Δύση, ἰδίως μετὰ τὴ Β’ Βατικανὴ Σύνοδο, σχετικὰ μὲ τὸν θεσμό τοῦ διακόνου. Ἡ Β’ Βατικανή, στὸ περίφημο ἐκκλησιολογικὸ της κείμενο *Lumen Gentium* (1964), εἶχε προτείνει τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ μόνιμου διακόνου. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὴ χρονιὰ δηλαδὴ πὺν δημοσιεύτηκε τὸ κείμενο τοῦ Φλωρόφσκυ, οἱ Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου ὁ Φλωρόφσκυ ζοῦσε, δίδασκε, καὶ ἔγραφε, ζήτησαν καὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὸ Βατικανὸ τὴν ἄδεια νὰ χειροτονήσουν μόνιμους διακόνους. Μόλις δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες διέθετε περισσότερους ἀπὸ 11.000 μόνιμους διακόνους⁴². Ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὸν θεσμό καὶ τὸν ρόλο τοῦ διακόνου ἄγγιζε καὶ ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες. Ἡ ἄποψη τοῦ Φλωρόφσκυ εἶναι ὅτι ὁ προβληματισμὸς αὐτός, σὲ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾷ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ μία οὐσιαστικὴ καὶ ὠφέλιμη γιὰ τὴν Ἐκκλησία ἀποκατάσταση τοῦ θεσμοῦ τοῦ διακόνου, παρὰ μόνο στὸ πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης λειτουργικῆς ἀνανέωσης, ἡ ὁποία, σαράντα δύο ὁλόκληρα χρόνια ἀπὸ τότε, δὲν ἔγινε ποτέ.

41. Γιὰ σχετικὲς πληροφορίες, βλ. τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς ἐργογραφίας τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ στὸ BLANE ANDREW (ed.), *Georges Florovsky: Russian Intellectual and Orthodox Churchman* (New York: St Vladimir’s Seminary Press, 1993), σσ. 371-2.

42. Βλ. Σχετικὰ στὸ MONROE JAMES, *The Diaconate: A Full and Equal Order*, revised edn (Pennsylvania: Trinity Press International, 1995), σ. 145.

Ποιό είναι άραγε τὸ ἐκκλησιολογικὸ ὄραμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ ὑπὸ συζήτηση κείμενο τοῦ Φλωρόφσκυ; Γιὰ νὰ τὸ σκιαγραφήσουμε εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρουμε καὶ νὰ σχολιάσουμε συνοπτικὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς βασικὲς θέσεις τοῦ κειμένου του.

Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ διάκονος στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν συνδέεται οὐσιωδῶς μὲ κάποια φιλανθρωπικὴ ἢ ἄλλη παρόμοια μορφή διακονίας, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴ διακονία του στὴ λατρεία. Ὡστόσο, θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶμο κείμενο τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης τοῦ Ἰππόλυτου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ “τάξη” τῆς εἰς διάκονον χειροτονίας, ὁ διάκονος, σὲ σαφῆ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἱερέα καὶ τὸν ἐπίσκοπο, δὲν ἔχει ἱερωσύνη, δὲν μπορεῖ δηλαδὴ νὰ τελέσει τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας, ἢ ἔστω νὰ διαδραματίσει κάποιον ἐνεργὸ ρόλο κατὰ τὴν τέλεσή του, παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἕνας τέτοιος ρόλος θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στοὺς λαϊκοὺς. Ἐὰν ἐπομένως θὰ θέλαμε ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας νὰ τραβήξουμε τὴ “διαχωριστικὴ γραμμὴ” μεταξὺ ἱερέων καὶ λαοῦ, ποιμαίνων καὶ ποιμαινομένων, μεταξὺ τῶν ἡγουμένων τῆς Εὐχαριστίας καὶ ἐκείνων ποὺ ἀπαντοῦν μὲ τὸ “Ἀμήν”, θὰ τοποθετούσαμε ἀπὸ τὴ μία μεριὰ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς λαϊκοὺς, ἢ δὲ θέση τοῦ διακόνου θὰ ἦταν πλησιέστερη στοὺς δευτέρους παρὰ στοὺς πρῶτους. Ἐπιπλέον, σὲ σαφῆ ἀντίθεση πρὸς ὅσα κατὰ καιροὺς ὑποστηρίζονται, γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ὁ διάκονος δὲν ἀποτελεῖ κάποιου εἶδους μεσίτη μεταξὺ τῆς κοινότητος καὶ τοῦ ἱερέα. Ὁ μεσίτης τῆς κοινότητος εἶναι ὁ ἱερέας. Ὁ διάκονος εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο βοηθὸς τοῦ ἱερέα (ἢ τοῦ ἐπισκόπου) καὶ τίποτε περισσότερο. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ παρουσία τοῦ διακόνου στὴ λατρεία ὄχι ἀπλῶς δὲν εἶναι σὲ καμία περίπτωσι ἀπαραίτητη, ἀλλὰ, ὑπὸ τὴν παροῦσα μορφή της, στὴν ὁποία κυριαρχοῦν στοιχεῖα αἰσθητικοῦ χαρακτῆρα, εἶναι μᾶλλον ἀποπροσανατολιστικὴ καὶ ἐπιβλαβής.

Ὁ Φλωρόφσκυ στὸ κείμενό του μᾶς θέτει ἀντιμέτωπους μὲ ἕνα δίλημμα. Ἡ μία πλευρὰ τοῦ διλήμματος ἔγκειται στὴν ἐν τοῖς πράγμασι κατάργησι τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου, διότι ὁ διάκονος, ἐπειδὴ, μεταξὺ ἄλλων, στερεῖται οὐσιαστικῶν καθηκόντων καὶ ἁρμοδιοτήτων, ἔχει καταστῆ διακοσμητικὸ στοιχεῖο καί, ἀπὸ κάποιες τουλάχιστον ἀπόψεις, πρόβλημα γιὰ τὴ λατρεία. Ἡ δευτέρη πλευρὰ τοῦ διλήμματος ἔγκειται στὴν ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου τοῦ διακόνου. Σὲ τί ὁμως θὰ μπορούσε νὰ συνίσταται αὕτη ἡ ἀλλαγὴ; Ὁ Φλωρόφσκυ τὴν ἐντοπίζει στὸν λειτουργικὸ ρόλο τοῦ διακόνου, χωρὶς ὁμως νὰ μᾶς δίνει λεπτομερῆ καὶ ἐπαρκῆ ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα.

Ίσως θά ἦταν χρήσιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία στὶς σχετικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ διάκονος χειροτονεῖται ὄχι “*in sacerdotio sed in ministerio*”. Ὡστόσο, μὲ βάση τὶς προβλέψεις τῆς Β΄ Βατικανῆς, ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἔδωσε στὸ διάκονο τὴ δυνατότητα νὰ τελεῖ βαπτίσεις, γάμους, καὶ κηδεῖες, νὰ μεταδίδει τὴ θεία κοινωνία, νὰ προΐσταται σὲ ἀκολουθίες, νὰ κηρύττει, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ διοίκηση καὶ τὴ φιλανθρωπία⁴³. Ὁ διάκονος, λοιπόν, στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἔχει οὐσιαστικὸ ρόλο καὶ κατὰ συνέπεια λόγο ὑπαρξῆς⁴⁴. Ἐχω πολλὰ καὶ σοβαρὰ ἀντιρροήσεις γιὰ τὸ ἐὰν κάποιος ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀρμοδιότητες θὰ μπορούσαν καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατεθοῦν στὸ διάκονο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, ἡ ἀνάθεση στοὺς διακόνους κάποιων οὐσιαστικῶν καθηκόντων καὶ ἀρμοδιοτήτων θὰ μπορούσε καὶ σ’ ἐκείνους νὰ παράσχει ἐπαρκέστερο λόγο ὑπαρξῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ ἀνακουφίσει καὶ τοὺς ἱερεῖς, ἀπαλλάσσοντάς τους, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀπὸ ὀρισμένα καθήκοντα πού σήμερα τοὺς βαρύνουν. Στὰ καθήκοντα αὐτὰ θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ συμπεριληφθοῦν ἡ μετάδοση τῆς θείας κοινωνίας, ἡ ὀργάνωση, ἐπίβλεψη, καὶ οὐσιαστικότερη συμμετοχὴ στὴν τέλεση ὀρισμένων ἀκολουθιῶν, ἡ συμμετοχὴ στὴν κατήχηση καὶ τὸ ἔργο τῆς νεότητος, ἡ εὐθύνη τῆς φιλανθρωπίας τῆς ἐνορίας (“τὸ φιλόπυχο”), καθὼς καὶ ὀργανωτικὲς καὶ διοικητικὲς ἀρμοδιότητες. Ἡ παρουσία διακόνων μὲ οὐσιαστικὲς εὐθύνες καὶ ἀρμοδιότητες στὶς ἐνορίες θὰ μπορούσε σὲ κάποιες περιπτώσεις νὰ συμβάλει στὸν περιορισμὸ τοῦ ἀπὸ κάποιες ἀπόψεις προβληματικοῦ θεσμοῦ τῆς συνύπαρξης περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς (ἢ, ἀκόμα χειρότερα, μεγάλου ἀριθμοῦ) ἱερέων στὶς ἐνορίες, ἡ ὁποία στὴν πράξη ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἱερέα νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ πλῆθος τῶν καθηκόντων του⁴⁵. Συγχρόνως, ἡ περίοδος τῆς διακονίας θὰ μπορούσε νὰ παραταθεῖ καὶ νὰ ἀξιοποιηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς οὐσιαστικῆς καὶ συστηματικῆς ἐκπαίδευσης καὶ γενικότερα προετοιμασίας ἐν ὄψει τῆς χειροτονίας στὴν ἱερωσύνη.

43. Βλ. *Lumen Gentium*, 29.

44. Ἡ ὑπαρξὴ μόνιμων διακόνων στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία προφανῶς συνδέεται καὶ μὲ τὸ εὐρύτερο ζήτημα τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, δοθέντος ὅτι οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ διάκονοι ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι ἔγγαμοι.

45. Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι μεγάλο καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὸ πραγματευτοῦμε ἐδῶ. Ἡ ὑπαρξὴ διακόνων στὶς ἐνορίες ἀποτελεῖ μιὰ μόνον ἀπὸ τὶς παραμέτρους πού θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὴν ἀντιμετώπισή του.

Ὁ Φλωρόφσκυ δὲν θὰ παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ μὲ συντομία καὶ στὸ ἐνδεχόμενο ἐπαναφορᾶς τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν. Ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε γιὰ τὸ θεσμὸ αὐτὸ εἶναι κάπως συγκεχυμένη. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα πού διαθέτουμε, οἱ διακόνισσες, ὅπου καὶ ὅταν ὑπῆρχαν⁴⁶, σὲ κάποιες περιπτώσεις ἀσχολοῦνταν μὲ πρακτικὰ θέματα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ σὲ κάποιες ἄλλες εἶχαν καὶ περιορισμένες λειτουργικὲς ἀρμοδιότητες, χωρὶς ὅμως αὐτὲς νὰ ταυτίζονται μὲ ἐκεῖνες τοῦ διακόνου⁴⁷. Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Φλωρόφσκυ γίνεται φανερὸ ὅτι προτείνει τὴν ἐπαναξέταση τοῦ ζητήματος τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκ μέρους τους ἀνάληψη καθηκόντων πρακτικοῦ καὶ φιλανθρωπικοῦ, ὄχι λειτουργικοῦ, χαρακτήρα. Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ὅτι ὁ Φλωρόφσκυ διαφοροποιεῖ ριζικὰ τὸ θεσμὸ τοῦ διακόνου ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν διακονισσῶν. Εἶναι ἐπίσης προφανὲς ὅτι ἡ ἀνασύσταση αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ προσκροῦει σὲ μεγάλες δυσκολίες.

Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ὁ πρεσβύτερος εἶναι “ὁ ἱερέας”. Δὲν εἶναι νομίζουμε τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φλωρόφσκυ καθ’ ὅλο τὸ κείμενό του ἀναφέρεται στὸν πρεσβύτερο σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ αὐτὴ τὴ λέξη, “ἱερέας”. Ὅπως καὶ πάλι φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κείμενο τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης τοῦ Ἰππολύτου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἱερωσύνη ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσία τοῦ βαθμοῦ τοῦ πρεσβυτέρου. Ὅπως εἶχε ἤδη γράψει ὁ Φλωρόφσκυ σὲ ἄλλο σχετικὸ κείμενό του,

«ὁ ἐπίσκοπος διαφέρει ἀπὸ τὸν ἱερέα στὴν ἐξουσία πού ἔχει νὰ χειροτονεῖ, καὶ μόνο σ’ αὐτό ... Κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ ἐπίσκοπος δὲν ἔχει καμιά προτεραιότητα σχετικὰ μὲ τὸν ἱερέα καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ τὴν

46. Γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶχαμε διακόνισσες στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, μὲ ἐξαίρεση τὴ Γαλατία, ὅπου ὁ θεσμὸς καταδικάστηκε ἀπὸ ἀλλεπάλληλες συνόδους κατὰ τὸν τέταρτο, πέμπτο, καὶ ἕκτο αἰῶνα (βλ. σχετικὰ στὸ BRADSHAW PAUL F., *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West* (New York: Pueblo Publishing Company, 1990), σ. 83).

47. Κάποιες ἀπὸ τὶς ἀρμοδιότητες αὐτὲς σχετίζονταν εἰδικότερα μὲ τὸ γυναικεῖο φύλο, ὅπως λ.χ. ἡ χρῆσις τοῦ σώματος τῶν γυναικῶν πού ἐπρόκειτο νὰ βαπτιστοῦν, κ.λπ. Ἐπιπλέον, ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις πού τελοῦνταν χειροτονία διακονισσῶν, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τους στὴ θεία λειτουργία ἦταν ἀκόμη πιὸ περιορισμένη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ διακόνου. Γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση, βλ. BRADSHAW, *Ordination Rites*, σσ. 83-92. Γιὰ τὶς σχετικὲς εὐχές, βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 127 καὶ ἐξῆς.

έχει, γιατί ο ιερέας έχει όλη την έξουσία να ιερουργεί, αφού σε κάθε ιερέα ανατίθεται κυρίως αυτός ο σκοπός, δηλαδή να τελει τή θυσία της Θείας Εύχαριστίας. Ο ιερέας, ως ο ιερουργός της Θείας Εύχαριστίας, είναι ο λειτουργός και ο οικοδόμος της ενότητας της Έκκλησίας. Η ενότητα του σώματος του Χριστού ξεπηδά από την ενότητα του δείπνου της Θείας Εύχαριστίας»⁴⁸.

Τὰ παραπάνω βρίσκονται σε σαφή και κατηγορηματική αντίθεση προς την ένιοτε ύποστηριζόμενη άποψη ότι ιερέας, με την κυριολεκτική και πλήρη έννοια του όρου, είναι μόνο ο επίσκοπος, ενώ στον πρεσβύτερο ανατίθεται ή τέλεση της Εύχαριστίας λίγο-πολύ για λόγους ιστορικούς και πρακτικούς, κατά κάποιο τρόπο “κατ’ οικονομίαν”. Κάτι τέτοιο, πού στην πραγματικότητα τείνει να “υποβιβάσει” τόν πρεσβύτερο στο επίπεδο του διακόνου υπερεξαίροντας συγχρόνως τόν επίσκοπο ως τόν μόνο κατ’ ουσίαν ιερέα και προεστώτα της εύχαριστίας, θα έβρισκε τόν Φλωρόφσκυ απόλυτα και κατηγορηματικά αντίθετο. Για τόν Φλωρόφσκυ, ο πρεσβύτερος-ιερέας “είναι στην πραγματικότητα ο άληθινός και ο μόνος ήγέτης της κοινότητας”, δηλαδή “της όλης Έκκλησίας πού είναι συγκεντρωμένη τή στιγμή εκείνη για τήν τέλεση της Εύχαριστίας”. Σύμφωνα με τόν Φλωρόφσκυ, “τίποτε ούσιώδες δεν άπουσιάζει από τή λειτουργία όταν ο ιερέας λειτουργεί μόνος”. Η συμμετοχή επισκόπου και διακόνου στη θεία λειτουργία δεν έχει να κάνει με τò esse της λειτουργίας.

‘Ο επίσκοπος είναι ο μεγάλος άπών άπό τò κείμενο του Φλωρόφσκυ. Πού όφείλεται άραγε αυτό; Όχι προφανώς σε κάποια έλλειψη σεβασμού προς τò επισκοπικό αξίωμα. ‘Ο Φλωρόφσκυ αναφέρει με σαφήνεια ότι “ο επίσκοπος είναι πιό πάνω άπό τόν ιερέα” και έντοπίζει τήν άνωτερότητα αυτή σε δύο στοιχεία. Πρώτον και κύριον στο ό τι ο επίσκοπος έχει τò δικαίωμα και τήν ευθύνη να χειροτονεϊ, “με τή σύμφωνη” όμως, σπεύδει να συμπληρώσει, “γνώμη όλου του σώματος, δηλαδή τών ιερέων και του λαού”. Δεύτερον, στο ό τι ο επίσκοπος έχει τήν “έξουσία να έκφράζει και να μαρτυρεί τήν πίστη και τήν εμπειρία της Έκκλησίας”, πράγμα όμως πού κατά τόν Φλωρόφσκυ σημαίνει ότι “δεσμεύεται από τή «συναίνεση της Έκκλησίας»”⁴⁹. Οι έλαχιστότατες αναφορές του Φλωρόφσκυ στον επίσκοπο σε ένα κείμενο πού αναφέρεται στους διακόνους,

48. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, “Τò Μυστήριο της Πεντηκοστής”, σ. 214.

49. “Τò Μυστήριο της Πεντηκοστής”, σσ. 214 και 220. Είναι προφανές ότι τὰ παραπάνω συνδέονται με τò ευρύτερο ζήτημα της συνοδικότητας στο χώρο της επισκοπής. Περισσότερα

δηλαδή στους “ύπηρέτες του επισκόπου” (άλλα και των ιερέων, όπως σπεύδει ο Φλωρόφσκυ να συμπληρώσει), εξηγείται κατά τη γνώμη μου από το έξης. Ο Φλωρόφσκυ τοποθετεί στο κέντρο του προβληματισμού του την πραγματικότητα της Έκκλησίας χωρίς να καταφεύγει σε εικονολογικούς συμβολισμούς. Στην πραγματικότητα της ευχαριστιακής ζωής της Έκκλησίας, την κεντρική και σχεδόν αποκλειστική θέση καταλαμβάνουν οι ένορίες, στις οποίες προΐστανται οι ιερείς. Στις κατά τόπους ένορίες συγκροτείται η Έκκλησία ως τοπική ευχαριστιακή σύναξη. Η ευχαριστιακή έμπειρία της συντριπτικής πλειοψηφίας των πιστών συνδέεται με τη λειτουργία που τελεί ιερέας, όχι επίσκοπος, και με βάση κυρίως αυτήν ο Φλωρόφσκυ προβληματίζεται και συζητά. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τον Φλωρόφσκυ ο επίσκοπος κατέχει την πρώτη θέση στην Έκκλησία, χωρίς όμως να εκτοπίζει τους ιερείς ή το λαό.

Η εκκλησιαστική όμως πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται ο Φλωρόφσκυ έχει και τις σκοτεινές της πλευρές. Μία απ’ αυτές, όπως ήδη αναφέραμε, συνίσταται στην κυριαρχία της αισθητικής, ή οποία έχει ως αποτέλεσμα τον αποπροσανατολισμό των πιστών από τον έσχατο στόχο της λατρείας. Ο Φλωρόφσκυ επικρίνει την έμφαση που δίνεται στις μουσικές επιδόσεις των διακόνων, αλλά και στο ρόλο των χορωδιών και των ψαλμών. Ο Φλωρόφσκυ έχει κυρίως υπόψη του τη ρωσική εκκλησιαστική παράδοση, αλλά τα πράγματα δεν διαφέρουν πολύ και στα καθ’ ημάς. Καλλιφωνοί διάκονοι, ιδίως στους καθεδρικούς ναούς, παραμένουν καθηλωμένοι στο βαθμό αυτό για χρόνια, προκειμένου να “λαμπρύνουν” τις ακολουθίες και τη λειτουργία με την καλλιφωνία τους, πράγμα που συχνά οδηγεί σε μουσικές ακρότητες και υπερβολές. Αντιθέτως, διάκονοι που ή φωνή και οι μουσικές τους γνώσεις δεν τους επέτρεπουν να αντεπεξέλθουν στις καλλιτεχνικές απαιτήσεις που θα δικαιολογούσαν την ύπαρξη τους βρίσκονται συχνά σε κατάσταση υπαρξιακής άμηχανίας. Το γεγονός αυτό από μόνο του φανερώνει ότι ο διάκονος σήμερα πολύ συχνά υπόκειται στην παθολογική κυριαρχία της αισθητικής που παραμορφώνει τη λατρεία⁵⁰.

Ο Φλωρόφσκυ έχει την τόλμη να αντιμετωπίσει και άλλες διαστάσεις της εκκλησιαστικής πραγματικότητας με την κριτική στάση που τους άρμόζει. Για

για το θέμα αυτό βλ. στα π. ΠΙΝΑΚΟΥΛΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, “Η συνοδικότητα εντός της επισκοπής στην Έκκλησία της Ελλάδος σήμερα”, *Θεολογία*, 80 (2009), σσ. 151-172 και π. ΜΠΑΘΡΕΛΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, “Η συνοδικότητα στα όρια της επισκοπής”, *Θεολογία*, 80 (2009), σσ. 173-200.

50. Το 2001, η Αποστολική Διακονία εξέδωσε “κώδικα εκκλησιαστικής τάξεως” ή “περι έρεάς αισθητικής δοκίμιον”. Στο παραπάνω χρήσιμο από πολλές απόψεις κείμενο περιλαμβάνει

παράδειγμα, άσκει κριτική στην επικρατούσα Πρακτική τής διά βίου διακονίας. Όντας βαθύς γνώστης τής ιστορίας, και έχοντας πλήρη επίγνωση του πόσο πολύ ή πραγματικότητα τής Έκκλησίας διαπλέκεται με τα δεδομένα του κόσμου, ο Φλωρόφσκυ άπογυμνώνει την πρακτική τής διά βίου διακονίας, τουλάχιστον όπως αυτή ίσχυε στη ρωσική Έκκλησία, από κάθε ιδεολογική ώραριοποίηση. Η πρακτική αυτή δεν όφειλόταν σε κανένα θεολογικό ή πνευματικό λόγο. Έξυπηρετούσε άπλώς και μόνο εύτελεις βιοποριστικές σκοπιμότητες ανθρώπων τών όποιών ή έλλειψη παιδείας δεν επέτρεπε να χειροτονηθοϋν ιερείς⁵¹.

Σύμφωνα με τον Φλωρόφσκυ, έξιςου εύτελεις σκοπιμότητες έξυπηρετεί ή έμφαση στα αξιώματα και τα όφφίκια. Ό συγγραφέας μās τονίζει ότι αυτό που έχει σημασία είναι ό βαθμός τής ιερωσύνης, όχι τό όφφίκιο. Τό όφφίκιο άφενός πρέπει να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένη διακονία και άφετέρου δεν μεταβάλλει την ιεραρχία που προκύπτει από τή χειροτονία σε τούτο ή εκείνο τον βαθμό τής ιερωσύνης. Έτσι κανένα όφφίκιο δεν δικαιολογεί την τοποθέτηση του λαϊκού πάνω από τον διάκονο, του διακόνου πάνω από τον πρεσβύτερο, ή του πρεσβύτερου πάνω από τον επίσκοπο. Κάτι τέτοιο άποτελεί έκφραση “άσυδοσίας και άλαζονίας”. Προεκτείνοντας τή σκέψη του Φλωρόφσκυ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ό συνήθης στις μέρες μας χαρακτηρισμός τών κληρικών με βάση όχι την ιερατική τους ιδιότητα αλλά τό όφφίκιο που φέρουν, άποτελεί έμμεση ύποτίμηση τής ιερωσύνης και μάλιστα εν και έφρόσον παραθεωρεί την άπόλυτη κατ’ ουσίαν ταυτότητα όλων όσοι φέρουν τον ίδιο ιερατικό βαθμό.

Άφήσαμε τελευταίο τον λαό. Και έδω τό κείμενο του Φλωρόφσκυ καταγράφει όρισμένες πολύ σημαντικές σκέψεις. Ίσχυρίζεται ότι ό λαός του Θεού δικαιούται και όφείλει να συμμετέχει ενεργά στη λατρεία. Άναφέρεται συγκεκριμένα σε τρία θεμελιώδη ζητήματα τα όποια άκόμη και σήμερα, σαράντα δύο

νονται άπίστευτες τελετουργικές λεπτομέρειες, όπως λ.χ. ή πρόβλεψη ότι οι δύο κανονάρχες που βρίσκονται δίπλα στον χοροστατούντα άρχιεπίσκοπο θα πρέπει να είναι, “εί δυνατόν, ίσοϋψείς” (βλ. Έρα Σύνοδος τής Έκκλησίας τής Ελλάδος, Κώδιξ ειδικών θεμάτων εκκλησιαστικής τάξεως και εκκλησιαστικής έθιμοτυπίας κατά τα εν τή Έκκλησία τής Ελλάδος κυρίως ισχύοντα, ήτοι ειδικόν τελετουργικόν τής Έκκλησίας τής Ελλάδος, ή περι ιερῶς αισθητικής δοκίμιον (Άθήναι: Άποστολική Διακονία, 2001), σ. 22). Η εύταξία μπορεί να είναι χρησιμη, έφρόσον δεν λησμονούμε ότι ή τάξη ύπάρχει για να ύπηρετήσει τή λατρεία και όχι την αισθητική. Άντιθέτως, ή ύπερβολική ένασχόληση με την εύταξία και την αισθητική μπορεί να άποπροσανατολίσει κληρικούς και λαϊκούς από τή λατρεία του Θεού.

51. Τουλάχιστον, στην περίπτωση αυτή, ύπήρχε ή εύαισθησία να μην χειροτονούνται στην ιερωσύνη άνθρωποι χωρίς την άπαιτούμενη παιδεία.

χρόνια αργότερα, δὲν τὰ ἔχουμε προωθήσει παρὰ μόνο ἴσως ἐλάχιστα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀνάγνωση κάποιων τουλάχιστον εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία. Τὸ τρίτο εἶναι ἡ συχνὴ συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν στὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἄς προσθέσουμε καὶ ἓνα τέταρτο: τὴ γλῶσσα τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Ὅπως γράφει ὁ Φλωρόφσκυ, στὴ βυζαντινὴ λειτουργία “πάντοτε χρησιμοποιεῖτο ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ”. Αὐτὸ προφανῶς σήμερα δὲν συμβαίνει, καὶ κατὰ συνέπεια μᾶλλον ἀποτελεῖ ὄχι διαπίστωση γιὰ τὸ τί ἰσχύει ἀλλὰ ὑπόδειξη γιὰ τὸ τί θὰ ἔπρεπε, μὲ βάση τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἦθος τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας, νὰ ἰσχύει. Ἀναμφίβολα, τὰ παραπάνω θέματα εἶναι πολύπλοκα καὶ ἀκανθώδη, καὶ ἡ ἀντιμετώπισή τους προϋποθέτει, μεταξὺ ἄλλων, τὴ συστηματικὴ κατῆχησι καὶ καλλιέργεια τοῦ λαοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Φλωρόφσκυ δὲν τὰ πραγματεύεται, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο τὰ θίγει. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἔτσι, μᾶς δείχνει τὶς κατευθύνσεις πρὸς τίς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ κινηθεῖ ὁ προβληματισμὸς μας.

Αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του μᾶς ὀδηγεῖ στὴν τελευταία μας παρατήρηση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴν ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν Φλωρόφσκυ τῆς ἀνάγκης γιὰ μιὰ εὐρύτερη λειτουργικὴ μεταρρύθμιση. Εἶδαμε ὅτι, γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ συντήρηση τῆς “παράδοσης” κατὰ τὴν ὁποία ὁ διάκονος λειτουργεῖ ὅπως λειτουργεῖ, τὸν μετατρέπει ἀπὸ εὐλογία σὲ πρόβλημα. Δὲν συμβαίνει ὅμως ἄραγε κάτι ἀντίστοιχο καὶ μὲ ἄλλες “παραδόσεις”, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὴ μὴ ἐπαρκῆ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ λατρεία; Ἡ ἐμμονὴ σὲ μιὰ διαστρεβλωμένη καὶ δυσλειτουργικὴ “παράδοση” ἀντιβαίνει στὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως μιὰ συγκροτημένη ἀναδιάταξη τοῦ τοπίου θὰ ἐπέφερε ὄχι τὴν ὑπονόμευση ἀλλὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη πραγμάτωση τοῦ ἔσχατου σκοποῦ τῆς λατρείας, πὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν Θεό.

Ὁ Φλωρόφσκυ ὑπῆρξε ὁ μεγάλος ὄραματιστὴς τῆς “νεοπατερικῆς σύνθεσης”. Μᾶς ἔδειξε τὸ δρόμο πὺ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ τέτοια σύνθεση καὶ βάδισε τὰ πρῶτα του βήματα καὶ ὁ ἴδιος. Μᾶς ἄφησε τὴ βαρὶὰ κληρονομία νὰ συνεχίσουμε τὸ δρόμο καὶ τὴν πορεία. Νομίζω ὅτι μὲ κείμενά του ὅπως τὸ παραπάνω μᾶς προτείνει ὅτι ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση θὰ πρέπει νὰ πραγματωθεῖ ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ “τὸ κέντρο καὶ τὴν καρδιά” τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸ *lex orandi* καὶ τὸ *lex credendi* προϋποθέτουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Τριάντα ἓνα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φλωρόφσκυ, τὰ βήματα πὺ ἔχουμε κάνει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, ὅσον ἀφορᾷ τόσο τὴ θεολογία ὅσο καὶ τὴ λατρεία, εἶναι δειλὰ καὶ λιγοστά. Ἡ εὐθύνη μας ὅμως παραμένει, καὶ παραμένει στὸ ἀκέραιο.